

rijksuniversiteit
 groningen

faculteit der letteren

Anti-institutionele tendensen in Nederland

een verkennende literatuurstudie vanuit
religiewetenschappelijk perspectief

**Dr. Pieter Nanninga
Fleur Valk, MA**

**In opdracht van het
ministerie van BKZ**

Anti-institutionele tendensen in Nederland

**een verkennende literatuurstudie vanuit
religiewetenschappelijk perspectief**

**Dr. Pieter Nanninga
Fleur Valk, MA**

inhoud

Voorwoord	4
------------------	----------

Samenvatting	5
---------------------	----------

Deel I INLEIDING

Inleiding	9
------------------	----------

Religiewetenschappelijke benadering	11
--	-----------

Aanpak en methode	13
--------------------------	-----------

Deel II ANTI-INSTITUTIONELE TENDENSEN VANUIT RELIGIEWETENSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

Anti-institutionele tendensen in Nederland: een inleiding	17
--	-----------

Religie en spiritualiteit in anti-institutionele tendensen in Nederland	18
--	-----------

Macroniveau: de Nederlandse samenleving	21
--	-----------

Mesoniveau: de gemeenschap	25
-----------------------------------	-----------

Microniveau: het individu	30
----------------------------------	-----------

Conclusie	33
------------------	-----------

Deel III ANTI-INSTITUTIONELE TENDENSEN EN DE OVERHEID

Actierepertoires: van terugtrekking tot confrontatie	37
Aanknopingspunten voor beleid	42
1 Risico's van labeling	42
2 Oog voor normaliteit en <i>agency</i>	43
3 Risico's van securitisering	44
4 Oprechte aandacht voor zorgen en ongenoegens	45
5 Serieus nemen religie en zingeving	46
6 Vervolgonderzoek naar de rol van religie en spiritualiteit	47
Over de auteurs	49
Literatuurlijst	50

Voorwoord

Predikers die overheidsbeleid opvatten als tekenen van de naderende apocalyps, soevereinen die het Nederlandse rechtssysteem afwijzen met een beroep op goddelijke autoriteit en complotdenkers die ceremonies met ‘authentieke’ sjamanen organiseren: denkbeelden en praktijken binnen anti-institutionele bewegingen in Nederland zijn doordrenkt van religie en spiritualiteit. Waar dit in eerder onderzoek al herhaaldelijk is opgemerkt, vormt dit verkennende literatuuronderzoek de eerste studie waarin dit thema vanuit religiewetenschappelijk onderzoek wordt geduid. Door inzichten uit religiewetenschappelijk onderzoek toe te passen op anti-institutionele tendensen in Nederland hoopt dit rapport bij te dragen aan een beter begrip van deze tendensen en aanknopingspunten te bieden voor de wijze waarop overheden en beleidsmakers zich hiertoe kunnen verhouden.

Het onderzoek is uitgevoerd door onderzoekers van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Wij willen het Ministerie bedanken voor het in ons gestelde vertrouwen de prettige samenwerking. Ook bedanken wij de Faculteit der Letteren en The Groningen Research Institute for the Study of Culture (ICOG) voor hun ondersteuning. Bovendien hebben wij kunnen profiteren van de waardevolle inzichten van verschillende collega's. In het bijzonder willen wij Jelle van Buuren, Léonie de Jonge en Luuk de Boer bedanken voor hun nuttige suggesties en feedback op eerdere versies van dit rapport. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het rapport berust volledig bij de auteurs.

Pieter Nanninga en Fleur Valk
Groningen, december 2024

Samenvatting

Dit rapport presenteert de bevindingen van een verkennende literatuurstudie naar anti-institutionele tendensen in Nederland vanuit religiewetenschappelijk perspectief. Zoals in **Deel I** van dit rapport nader wordt toegelicht, houdt dit in dat inzichten uit religiewetenschappelijk onderzoek worden toegepast op bewegingen, netwerken, organisaties en individuen die zich vanuit een anti-institutioneel gedachtegoed afkeren van of verzetten tegen gevestigde instituties in Nederland. Een dergelijke benadering kan niet alleen nieuw licht werpen op de rol van religiositeit en spiritualiteit binnen deze tendensen, maar ook op bredere processen van betekenis- en zingeving en de politieke, sociale en culturele context waarin zij plaatsvinden.

Deel II van het rapport past inzichten uit religiewetenschappelijke literatuur naar vergelijkbare bewegingen in binnen- en buitenland toe op anti-institutionele tendensen in Nederland. Hieruit blijkt dat anti-institutionele actoren regelmatig putten uit christelijke tradities en bredere vormen van spiritualiteit om in hun behoefte aan betekenis- en zingeving te voorzien. ‘Conspiritualiteit’, dat wil zeggen het samengaan van complotdenken en spiritualiteit, is dan ook een veelvoorkomend fenomeen in Nederland. Uit de literatuur blijkt dat aan het omarmen van dergelijke denkbeelden en praktijken vaak gevoelens van ontheemding, onrechtvaardigheid of bedreiging ten grondslag liggen. Deze gevoelens kunnen voortkomen uit brede maatschappelijke processen als globalisering, individualisering en secularisering, uit ervaren politieke of sociaaleconomische achterstelling van de eigen gemeenschap en uit concrete crises, zoals de coronapandemie. De ervaren bedreigingen en crises kunnen leiden tot een zoekproces waarin individuen trachten een nieuw ‘zelfverhaal’ te construeren om duiding en betekenis te kunnen geven aan de wereld en hun rol daarin. Anti-institutionele bewegingen en netwerken kunnen in deze behoeften voorzien. Ze bieden wereldbeelden, verhalen, symbolen en praktijken die kunnen helpen om met ervaren onrecht, bedreiging en crisis om te gaan en die een gevoel van controle, houvast en betekenis kunnen verschaffen. Het idee deel uit te maken van een moreel superieure gemeenschap kan een gevoel van *empowerment* bewerkstelligen en het idee verschaffen dat je als individu daadwerkelijk kan bijdragen aan het oplossen van problemen en onrecht. Anti-institutionele bewegingen kunnen dus belangrijke epistemologische, existentiële en sociale functies vervullen voor zoekende indivi-

duen. Aanhangers zijn dan ook geen irrationele ‘wappies’ of passieve slachtoffers van hun omstandigheden, maar zelfbewuste individuen die manieren zoeken en vinden om in een complexe wereld te opereren.

Deel III van dit rapport bespreekt de relatie tussen anti-institutionele actoren en de overheid. Hier blijkt allereerst dat het actierepertoire van anti-institutionele actoren zeer divers is. Waar sommigen zich (fysiek of sociaal) terugtrekken uit de samenleving, kiezen anderen voor confrontatie met instituties middels een grote diversiteit aan acties. Religie en spiritualiteit bieden ‘tools’ om diverse acties vorm te geven, te legitimeren en van betekenis te voorzien, maar verklaringen waarom sommige acties geprefereerd worden boven andere zijn complex en afhankelijk van specifieke omstandigheden. Dat gewelddadige confrontatie in Nederland uiterst zeldzaam is, kan gedeeltelijk verklaard worden door de diversiteit en flexibiliteit van anti-institutionele netwerken, het gebrek aan leiderschap en het ontbreken van sociale acceptatie van geweld.

Een van de factoren die een rol speelt bij de houding van anti-institutionele actoren ten opzichte van de overheid, is het handelen van de overheid zelf. Op basis van bovenstaande inzichten biedt het laatste deel van dit rapport daarom een aantal aanknopingspunten voor de omgang met anti-institutionele bewegingen, netwerken, groepen en individuen:

1. Er moet zorgvuldig worden omgegaan met labels: het ridiculiseren (‘wappies’), pathologiseren (‘gekkies’) en criminaliseren (‘extremisten’) van anti-institutionele actoren plaatst hun zorgen en ervaringen buiten de norm en kan polarisatie versterken.
2. Anti-institutionele actoren moeten niet benaderd worden als passieve slachtoffers van hun omstandigheden, maar als individuen met *agency* die rationele en begrijpbare keuzes maken in hun pogingen om in een complexe wereld te laveren.
3. Er moet voor worden gewaakt anti-institutionele actoren primair vanuit veiligheidsperspectief te benaderen: dit kan leiden tot stigmatisering, denkbeelden over een ‘kwaadwillende elite’ versterken en de kloof tussen de overheid en deze actoren verder vergroten.
4. De zorgen en gevoelens van anti-institutionele actoren moeten serieus genomen worden, waarbij de overheid haar eigen rol in het veroorzaken van deze zorgen en gevoelens moet erkennen, transparant moet zijn over haar keuzes en het vertrouwen moet proberen te herstellen.

5. Omdat over de rol van religie en spiritualiteit binnen anti-institutionele tendensen veel misvattingen bestaan, is het belangrijk experts op het gebied van religie en zingeving in te zetten, die mensen kunnen begeleiden in het ontwikkelen van alternatieven om in hun existentiële en spirituele behoeften te voorzien.
6. Vanwege het gebrek aan empirisch onderzoek, verdient het aanbeveling vervolgonderzoek op te zetten om de rol van religiositeit, spiritualiteit, zingeving en betekenisgeving binnen anti-institutionele tendensen in Nederland systematisch en diepgaand te analyseren.

Deel I

INLEIDING

DEEL I: INLEIDING

Inleiding

In het najaar van 2020 liet een van de bekendste complotdenkers in Nederland zich dopen in de Noordzee. De bijbehorende video die hij plaatste op zijn YouTube-kanaal staat bol van de religieuze uitingen en Bijbelse teksten. In de video benadrukt hij dat de tijd dringt, het einde der tijden nadert en ons leven op het spel staat. Dat laatste baart de kersverse dopeling weinig zorgen. Hij vertelt dat hij er door deze doop van overtuigd is dat hij in de Heilige Geest zal voortleven: “Dat betekent dat ik niet bang ben om dit lichaam te verlaten en dit land te bevrijden. En dat is wat we moeten doen.”¹

De man, een van de oprichters van het internetplatform *Red Pill Journal*, kreeg landelijke aandacht door het verspreiden van complottheorieën over ritueel satanistisch kindermisbruik in Bodegraven door hoogwaardigheidsbekleders. Samen met enkele andere aanjagers riep hij zijn toehoorders op om massaal af te reizen naar Bodegraven om bloemen te leggen op de graven van de vermeende slachtoffers. In 2021 werd de man veroordeeld tot een maandenlange celstraf voor opruiing, bedreiging en smaad (NOS 2022). Tijdens die rechtszaak doet de zelfverklaarde ‘wedergeboren christen’ opnieuw een beroep op zijn religieuze overtuigingen. Volgens hem kan geen rechter hem berechten: hij is een kind van God en valt daarmee niet onder de wet- en regelgeving van de Nederlandse staat (Klomp 2021).

Het bovenstaande voorbeeld laat een vermenging zien tussen sterke anti-institutionele overtuigingen en religieuze opvattingen. Zowel internationaal als nationaal wetenschappelijk onderzoek bevestigt dat een dergelijke koppeling vaak voorkomt en dat religiositeit en spiritualiteit een belangrijke rol kunnen spelen binnen antioverheidsbewegingen en anti-institutionele sentimenten (zie bijv. Berger 2016; Van Veldhuizen en Van 't Woud 2021; Harambam 2022; Van Buuren 2024). Deze relatie staat centraal in voorliggend onderzoek.

In de afgelopen jaren is vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines meer aandacht voor anti-institutionele tendensen waarneembaar. Het meest prominent is onderzoek vanuit terrorisme- en veiligheidsstudies naar de

1 Dit voorbeeld is ontleend aan Van Veldhuizen en Van 't Wout 2021. Daarnaast hebben de onderzoekers de video online geraadpleegd in november 2024. De citaten zijn afkomstig uit de video.

potentiële dreiging vanuit anti-institutioneel extremisme, zowel met betrekking tot de internationale (Bjørge en Braddock 2022) als de Nederlandse context (Van Buuren 2023). Dergelijk onderzoek benadert anti-institutionele tendensen vooral vanuit veiligheidsperspectief, waarbij de nadruk ligt op de kleine groep actoren die zich actief verzet tegen de Nederlandse overheid, eventueel door middel van geweld (zie ook AIVD 2023; NCTV 2024). Hoewel sociaalwetenschappelijk onderzoek naar de achtergronden, motivaties en uitingvormen van anti-institutionele tendensen beperkt is (De Boer 2024a; Van Rees 2024), zien we recentelijk wel publicaties naar (aspecten van) anti-institutionele bewegingen en tendensen in Nederland vanuit bijvoorbeeld de sociale psychologie (Van den Bos 2023) en criminologie (Geelhoed, De Koster en Cools 2022). Verschillende van deze studies raken aan thema's als de rol van religiositeit en spiritualiteit binnen anti-institutionele bewegingen in Nederland (Van Veldhuizen en Van 't Woud 2021; Harambam 2022; Van Buuren 2024). Deze rol is echter nog niet systematisch onderzocht en inzichten uit de religiewetenschappen zijn nog nauwelijks toegepast op anti-institutionele tendensen.

Gezien het belang van religie en spiritualiteit binnen deze tendensen is dit een opvallende lacune vanuit wetenschappelijk perspectief. Maar ook is het opvallend omdat anti-institutionele actoren een uitdaging vormen voor Nederlandse autoriteiten en beleidsmakers. In algemene zin wordt het in de context van de Nederlandse parlementaire democratie als onwenselijk beschouwd dat een toenemend aantal burgers het gezag van de overheid betwijfelt en bestaat de wens de verbinding met deze burgers te herstellen (zie bijv. Six Dijkstra 2023). Ook stellen anti-institutionele tendensen lokale, regionale en nationale overheidsinstanties voor concrete uitdagingen, bijvoorbeeld in het geval van burgers die het vertrouwen in de overheid opzeggen of die weigeren belastingen en boetes te betalen. Ten slotte kunnen anti-institutionele narratieven volgens de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) in de nabije toekomst een bedreiging vormen voor de democratische rechtsorde (AIVD 2023). De centrale vraag voor overheden en beleidsmakers is hierbij hoe om te gaan met burgers die gezag van gevestigde instituties betwijfelen of zelfs in het geheel niet erkennen en hoe de verbinding met deze burgers hersteld kan worden.

Tegen deze achtergronden voert dit onderzoek een verkennende literatuurstudie uit naar anti-institutionele tendensen in Nederland vanuit religiewetenschappelijk perspectief. Dit onderzoek beoogt door middel van inzichten uit religiewetenschappelijk onderzoek bij te dragen aan een beter begrip van anti-institutionele tendensen in Nederland en de wijze waarop overheden en beleidsmakers zich hiertoe kunnen verhouden.

De term ‘anti-institutioneel’ doelt op afkeer van of verzet tegen gevestigde instituties, zoals (onderdelen van) de overheid, de media, de wetenschap, het bedrijfsleven, het bankwezen en de farmaceutische industrie. Anti-institutionele actoren zijn dus niet tegen instituties in het algemeen – integendeel, ze richten regelmatig zelf alternatieve instituties op – maar verzetten zich tegen gevestigde instituties die zij als onderdeel beschouwen van een (vermeende) kwaadwillende elite. Met ‘anti-institutionele tendensen’ wordt in de context van dit onderzoek primair bedoeld op actoren waarbij sprake is van anti-institutioneel gedachtegoed en waarbij het anti-institutionele element de kern vormt van dit gedachtegoed, de attitudes en de praktijken. Hieronder vallen dus bijvoorbeeld aanhangers van anti-institutionele complottheorieën als QAnon en de zogeheten soevereinen. Deelnemers aan protesten tegen concreet overheidsbeleid, bijvoorbeeld omtrent de corona- en stikstofmaatregelen, laten we buiten beschouwing als er geen sprake is van een breder anti-institutioneel gedachtegoed. Hetzelfde geldt voor jihadistische en radicaallinkse en -rechtse netwerken in Nederland. Hoewel ook deze netwerken anti-institutionele dimensies bevatten, vormt dit niet de kern van hun gedachtegoed. Inzichten omtrent dergelijke netwerken worden daarom uitsluitend meegenomen indien zij relevant zijn voor het primaire onderzoeksobject.

Het gedachtegoed van anti-institutionele actoren wordt vaak gekenmerkt door complotdenken. Met betrekking tot termen als ‘complotdenken’, ‘complotdenker’ en ‘complottheorieën’ is het belangrijk te vermelden dat wij deze vanuit pragmatisch oogpunt gebruiken, maar ons bewust zijn van de kritische kanttekeningen die erbij te plaatsen zijn. Zo weerspiegelen deze termen het dominante perspectief binnen de samenleving, terwijl ze worden afgewezen door de aanhangers zelf. We benaderen ze dan ook vooral als sociale constructies vanuit dit dominante perspectief, waarbij het gaat om denkbeelden die alternatieve en vaak gestigmatiseerde verklaringen van de werkelijkheid bieden, waarin de aanname centraal staat dat een groep kwaadwillende belanghebbenden heimelijk plannen smeedt om anderen binnen de samenleving te benadelen (Geelhoed, De Koster en Cools 2022).

Religiewetenschappelijke benadering

De religiewetenschappen zijn een interdisciplinair vakgebied waarbinnen inzichten uit onder andere de geschiedwetenschappen, sociologie, antropologie, psychologie en filosofie worden gebruikt om het fenomeen religie in historische en hedendaagse samenlevingen te bestuderen. Het belang van dit vakgebied voor het begrijpen van anti-institutionele tendensen in Nederland is driedelig.

In de eerste plaats kunnen inzichten uit de religiewetenschappen bijdragen aan een beter begrip van de rol van religie en spiritualiteit binnen anti-institutionele tendensen. Uit internationaal onderzoek blijkt dat religiositeit en spiritualiteit vaak een belangrijke rol spelen binnen anti-institutionele bewegingen (Gallagher 1997; Berger 2016; Schuppener 2023). Zoals we al in de inleiding constateerden, zijn er voldoende aanwijzingen om aan te nemen dat dit ook in Nederland het geval is (zie bijv. Van Veldhuizen en Van 't Woud 2021; Harambam 2022; Van Buuren 2024).

In de tweede plaats kan religiewetenschappelijk onderzoek inzicht verschaffen in anti-institutionele bewegingen en groepen in Nederland omdat deze duidelijke parallellen vertonen met (nieuwe) religieuze en spirituele bewegingen. Religiewetenschappers hebben veel onderzoek gedaan naar zogeheten 'sekten' en 'cults', fundamentalistische groepen, spirituele netwerken en complotmilieus. Dergelijke bewegingen vertonen overeenkomsten met anti-institutionele bewegingen wat betreft onder andere ideologische, sociologische en psychologische karakteristieken (Robertson 2017; Robertson, Asprem, en Dyrendal 2018; Czornik en Szyndol 2023). Het toepassen van dit onderzoek op anti-institutionele bewegingen in Nederland kan dus helpen deze dimensies te duiden.

In de derde plaats kan religiewetenschappelijk onderzoek bijdragen aan een beter begrip van bredere betekenis- en zingevingprocessen binnen anti-institutionele bewegingen en de sociale en culturele context waarin deze plaatsvinden. Religiewetenschappers beperken zich namelijk niet tot de bestudering van religie in de zin van een geheel aan geloofsopvattingen over het goddelijke of het transcendente. Zo hebben zij laten zien dat religie niet alleen betrekking heeft op dergelijke cognitieve dimensies (zoals overtuigingen en dogma's), maar ook op praktijken en handelingen, variërend van formele rituelen tot alledaagse gebruiken (zie bijv. Knibbe en Kupari 2020). Bovendien heeft religie sterke affectieve dimensies en is het gerelateerd aan gemeenschaps- en identiteitsvorming. Daarnaast is religie geen duidelijk afgebakend fenomeen dat eenvoudig te onderscheiden is van het niet-religieuze of 'seculiere' (Asad 2003). Het is verweven met sociale en culturele processen en religiewetenschappers hebben dan ook oog voor de bredere omstandigheden waarin religie wordt gepraktiseerd. Ten slotte zijn niet alleen gevestigde religieuze en spirituele tradities onderwerp van religiewetenschappelijk onderzoek, maar ook bredere processen van betekenis- en zingeving; dat wil zeggen hoe mensen de wereld en hun eigen rol daarin duiden.

Kortom, de religiewetenschappelijke benadering van dit onderzoek slaat niet alleen op de directe rol van religie en spiritualiteit binnen anti-institutionele tendensen. Het heeft een breder karakter, namelijk het toepassen van

religiewetenschappelijke inzichten op betekenis- en zingevingsprocessen binnen deze tendensen in relatie tot hun sociale en culturele context.

Aanpak en methode

Dit onderzoek betreft een verkennende literatuurstudie, wat betekent dat bestaand onderzoek over het thema in kaart is gebracht. Er is dus geen gebruikgemaakt van primair bronnenonderzoek, sociale media-analyse of veldwerk. De literatuur die voor deze studie is geanalyseerd, betreft in de eerste plaats onderzoek naar anti-institutionele tendensen in Nederland met bijzondere focus op de rol van religiositeit, spiritualiteit, betekenis- en zingeving daarbinnen. Gezien de beperkte omvang van deze literatuur, is daarnaast een beroep gedaan op (religiewetenschappelijk onderzoek binnen) vier relevante aanverwante onderzoeksvelden:

1. Onderzoek naar relevante *anti-institutionele bewegingen buiten Nederland*: Anti-institutionele bewegingen kennen een lange geschiedenis en zijn al decennialang onderwerp van internationaal wetenschappelijk onderzoek (Bjørgo en Braddock 2022; Jackson 2022). Literatuur over bijvoorbeeld zogeheten ‘sovereign citizen movements’ in de Verenigde Staten en Australië of de Reichsbürgerbeweging in Duitsland (zie bijv. Berger 2016; Baldino en Lucas 2019; Schuppener 2023) kan inzicht verschaffen in vergelijkbare bewegingen in Nederland.
2. Onderzoek naar *complotdenken*: Evenals anti-institutionele bewegingen, zijn aanhangers van complottheorieën al lang onderwerp van onderzoek, waarbij veel aandacht is voor de relatie met religie en spiritualiteit (Robertson en Dyrendal 2018; Jasinskaja-Lahti en Jetten 2019; Hillenbrand en Pollack 2023). Gezien het belang van complotdenken binnen anti-institutionele tendensen in Nederland kan deze literatuur relevante inzichten bieden in het thema van dit onderzoek.
3. Onderzoek naar *nieuwe religieuze bewegingen en fundamentalisme*: In de afgelopen decennia is veel onderzoek gedaan naar nieuwe religieuze bewegingen en (religieus) fundamentalisme, waaronder zogeheten ‘sekten’, ‘cults’ en spirituele milieus. Verschillende van deze bewegingen en groeperingen keerden zich af van de samenleving en/of verzetten zich tegen gevestigde instituties (Almond, Appleby en Sivan 2003; Czornik en Szynol 2023). Zij vertonen dus relevante parallellen met recente anti-institutionele bewegingen in Nederland.
4. Onderzoek naar *radicalisering en extremisme*: Met name sinds 11 september 2001 is veel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar radicaliseringsprocessen van onder andere jihadisten en rechts-extremisten. Hierbinnen is veel aandacht voor de rol van religiositeit, spiritualiteit, betekenis- en zingeving

(De Graaf 2021; Sterkenburg 2021). Hoewel wij ervoor waken anti-institutionele tendensen in Nederland niet primair vanuit veiligheidsperspectief te benaderen, kan dit onderzoeksveld relevante inzichten bieden over mensen die zich afkeren van de samenleving en hoe de overheid zich daartoe kan verhouden (zie bijv. Vlieg & de Koning 2021).

Terminologie

Complotdenken: de sterke overtuiging dat een bepaalde situatie, die als onrechtvaardig wordt ervaren, het gevolg is van een doelbewuste samenzwering door een groep belanghebbenden met kwaadwillende intenties. De term wordt in dit onderzoek benaderd als sociale constructie vanuit het dominante perspectief binnen de samenleving, waarbij het gaat om denkbeelden die alternatieve verklaringen van de werkelijkheid bieden (Geelhoed, De Koster en Cools 2022).

Nieuwe religieuze bewegingen: de aanduiding voor diverse religieuze en spirituele groepen uit de twintigste en eenentwintigste eeuw die buiten traditionele religieuze stromingen opereren en soms pejoratief worden aangeduid als ‘cult’ of ‘sekte’ (Chryssides 2001).

Fundamentalisme: een modern fenomeen dat verwijst naar een strikte interpretatie van religieuze, ideologische of culturele principes, gericht op het herstellen van een (vermeend) ‘zuivere’ traditie. Fundamentalisme kenmerkt zich onder andere door verzet tegen (aspecten van) modernisering, secularisering en pluralisme, wij-zij-denken, sterk leiderschap, eindtijdverwachting en een rigide, compromisloze moraal (Marty 2004).

Radicalisering: een proces van toenemende bereidheid om radicale veranderingen in de samenleving na te streven en/of te steunen, zo nodig op ondemocratische wijze (Van den Bos 2019).

Extremisme: het fenomeen waarbij personen of groepen vanuit hun gedachtegoed bereid zijn buitenwettelijke handelingen te verrichten om hun doelen na te streven (Nanninga, de Jonge en Valk 2022).

Zowel voor literatuur over anti-institutionele tendensen in Nederland als deze vier onderzoeksvelden is een systematische literatuurreview uitgevoerd waarbij de RUG-bibliotheekcatalogus en Google Scholar zijn doorzocht op

basis van vooraf vastgestelde zoektermen. Deze review is vervolgens aangevuld met behulp van de zogeheten ‘sneeuwbalmethode’: vanuit de gevonden publicaties is overige literatuur over het thema geïdentificeerd. Uit de gevonden publicaties is een selectie gemaakt op basis van de titels en abstracts, waarbij twee criteria leidend waren: de religiewetenschappelijke benadering en de thematiek; dat wil zeggen een combinatie van anti-institutionele tendensen en religiositeit, spiritualiteit en betekenis- en zingeving.

In Deel II van dit rapport zijn de inzichten uit de verschillende onderzoeksvelden geïntegreerd om anti-institutionele tendensen in Nederland te duiden vanuit religiewetenschappelijk perspectief. Er wordt dus niet telkens naar de afzonderlijke onderzoeksvelden verwezen, tenzij dit voor de analyse relevant is. Na een korte schets van anti-institutionele tendensen in Nederland en het belang van religiositeit en spiritualiteit daarbinnen, bespreken we de relevante inzichten op drie niveaus: dat van de samenleving (macro), de gemeenschap (meso) en het individu (micro).² In Deel III gaan we vervolgens in op de relatie met de overheid. Eerst zullen we de actierepertoires van anti-institutionele actoren bespreken, waarna we nagaan welke aanknopingspunten religiewetenschappelijk onderzoek biedt voor de wijze waarop overheden met deze actoren kunnen omgaan.

2 Dit onderscheid wordt veel gebruikt in literatuur over complotdenken, nieuwe religieuze bewegingen en radicaliseringsprocessen en blijkt een vruchtbare lens om deze fenomenen te interpreteren (zie bijv. Dawson 2023; Peels 2024).

Deel II

ANTI-INSTITUTIONELE TENDENSEN VANUIT RELIGIE- WETENSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

DEEL II: ANTI-INSTITUTIONELE TENDENSEN VANUIT RELIGIEWETENSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

Anti-institutionele tendensen in Nederland: een inleiding

Anti-institutionele bewegingen zijn geen nieuw fenomeen. In de Verenigde Staten kwamen in de jaren 1960 en '70 bijvoorbeeld verschillende groeperingen op die zich verzetten tegen de federale overheid; een beweging die later een belangrijke inspiratiebron zou vormen voor soevereinen in de Nederlandse samenleving (Bjørge en Braddock 2022; NTA 2023). In vergelijking met bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Duitsland waren anti-institutionele bewegingen in Nederland een relatief marginaal verschijnsel. In de afgelopen jaren zien we echter dat de sentimenten en denkbeelden die zij aanhangen meer mainstream zijn geworden en deze (zowel offline als online) steeds explicieter publiekelijk worden geuit (Bjørge en Braddock 2022; Nanninga, de Jonge en Valk 2022). Met name sinds de uitbraak van COVID-19 zijn dergelijke anti-institutionele tendensen in een stroomversnelling geraakt. Overheidsmaatregelen om de pandemie te bestrijden raakten diep in de persoonlijke levenssfeer en bewegingsvrijheid van mensen. Ontevreden burgers en groeperingen kwamen via het internet met elkaar in aanraking en organiseerden fysieke bijeenkomsten, protestacties en demonstraties (AIVD 2023). Deze protesten gaven een groter podium aan gevoelens van onvrede die al langer bestonden en tijdens de pandemie werden versterkt. Bovendien leidden de (offline en online) samenkomsten tot nieuwe, dynamische en diverse netwerken waarbinnen verzet tegen de overheid en andere gevestigde instituties de gemeenschappelijke deler was. Een deel van dit verzet concentreerde zich op specifiek overheidsbeleid. Waar dit aanvankelijk vooral de coronamaatregelen betrof, zien we dat groepen en individuen binnen deze netwerken zich later ook gingen roeren op andere maatschappelijke thema's en deel gingen nemen aan protestacties tegen bijvoorbeeld het stikstofbeleid (Frens, Van Buuren en Bakker 2023).

Naast dergelijk verzet tegen specifiek overheidsbeleid zien we een groeiende (en deels overlappende) groep die zich in bredere zin van de overheid en de samenleving afkeert. Laag vertrouwen in gevestigde instituties als de overheid, media en wetenschap maakt dat sommige mensen open staan voor alternatieve verklaringen voor de zorgen en tegenspoed die zij ondervinden

(Geelhoed, De Koster en Cools 2022; Van Buuren 2022; NCTV 2024). Complottheorieën zijn populairder geworden en dragen eraan bij dat mensen zich afkeren van of gaan verzetten tegen wat zij een 'kwaadaardige elite' noemen (AIVD 2023). Een prominent voorbeeld van deze tendens zijn de zogeheten 'soevereinen' of 'autonomen', die (doorgaans onder invloed van complottheorieën) weigeren het gezag van de overheid te erkennen en streven naar een zelfvoorzienend bestaan (Van Buuren 2023). Een kleine groep burgers komt onder invloed van complottheorieën als die van QAnon actief in verzet middels bedreigingen van publieke figuren of zelfs geweld (NCTV 2021).

Anti-institutionele actoren verschillen dus aanzienlijk wat betreft de acties die zij ondernemen, die variëren van terugtrekking uit de samenleving tot collectieve protestacties, wetsovertredingen en geweld. Ook de organisatiestructuren en denkbeelden zijn divers. Anti-institutionele tendensen krijgen gestalte in diffuse en losse online en offline netwerken met hybride denkbeelden over de rol van de overheid en instituties (Khalil en Roose 2023). Het is dan ook geen alomvattende of eenduidige groep of beweging: het lidmaatschap is flexibel, de mate van betrokkenheid verschilt en het narratief is wendbaar. In veel gevallen zijn de specifieke thema's waartegen geïnteresseerd wordt van secundair belang en ontbreekt een gemeenschappelijk (politiek) einddoel over hoe de samenleving eruit zou moeten komen te zien (AIVD 2023). Ook de individuele aanhangers van dergelijke bewegingen en narratieven zijn zeer divers en niet eenduidig te typeren: ze hebben verschillende achtergronden en voelen zich om een divers palet aan redenen tot deze bewegingen aangetrokken (De Boer 2024a).

Religie en spiritualiteit in anti-institutionele tendensen in Nederland

Internationaal onderzoek naar anti-institutionele bewegingen en individuen laat zien dat religieuze en spirituele invloeden vaak een belangrijke rol spelen. In de Verenigde Staten en Canada combineerden anti-institutionele groepen zoals Posse Comitatus, the Order en de Montana Freeman bijvoorbeeld religieuze en politieke agenda's (Gallagher 1997). Ook recentere bewegingen en netwerken als de 'sovereign citizens movement' en QAnon doen een beroep op religie om hun gedachtegoed te rechtvaardigen, aanhangers te werven en verzet te legitimeren (Berger 2016; Czornik en Szynol 2023).

In Europa zien we vergelijkbare invloeden van religie en spiritualiteit. Een voorbeeld is de Duitse Reichsbürgerbeweging, waar religie een belangrijke rol speelt binnen de ideologie. Zo verwijzen ze dikwijls naar een goddelijke orde die etnische verschillen benadrukt en vermenging afwijst (Schuppener 2023).

In België zijn, met name sinds de uitbraak van het coronavirus, spirituele netwerken ontstaan zoals de Vlaamse ‘dissidenten’, die gevestigde autoriteiten in meer of mindere mate afwijzen. Deze groepen combineren coronascepsis met complottheorieën en esoterisch¹ taalgebruik en in hun narratieven ontmoeten radicale vrijheidsgedachten en spirituele opvattingen elkaar. Beleidsmaatregelen zoals vaccinaties worden gezien als indringers of wapens, en de zoektocht naar ‘soeveREINiteit’ wordt gepresenteerd als een streven naar ultieme menselijke vrijheid en verbinding (Vanhoorne 2022).

Zoals we eerder hebben geconstateerd, is met betrekking tot Nederland zelf nog weinig onderzoek gedaan naar de rol van religie en spiritualiteit in anti-institutionele tendensen. Op basis van de beschikbare informatie kunnen we wel stellen dat er in de eerste plaats sprake is van invloed van gevestigde en traditionele religies, waarbij met name christelijke overtuigingen en praktijken een rol spelen (zie bijv. Van Veldhuizen en Van ’t Woud 2021). Religieus taalgebruik en religieuze symboliek komt veelvuldig terug binnen anti-institutionele tendensen, bijvoorbeeld door het verzet uit te drukken in termen van het goddelijke tegenover het duivelse, het te presenteren als een heilige strijd tegen een satanische elite, of door het te plaatsen in een apocalyptische context. Ook religieuze praktijken komen vaak voor, zoals geïllustreerd door het eerdergenoemde voorbeeld van de doop. Een concreet voorbeeld van de invloed van christelijke denkbelden binnen anti-institutionele tendensen in Nederland vormen soevereinen die, in hun afwijzing van het gezag van de staat en Nederlandse wet- en regelgeving, dikwijls aangeven dat er slechts twee autoriteiten bestaan: een innerlijke autoriteit en een hoogste macht, namelijk God. Hierop beroepen ze zich regelmatig in rechtszaken en in brieven die ze schrijven aan gemeenten of de Belastingdienst (Van Rees 2024; De Boer 2024b).

Hierbij valt op dat christelijke tradities en (anti-institutionele) complottheorieën met name sinds het uitbreken van de coronapandemie meer en meer verweven raakten. Conservatieve christenen lijken sterk vertegenwoordigd onder complotdenkers, en daarmee ook onder de aanhangers van anti-institutionele bewegingen (De Jong 2020). Zo verbonden verschillende predikers christelijke eindtijdprophetieën aan de coronapandemie en the Great Reset, en zagen ze vaccinaties en de QR-code als een bewijs van de aanstaande komst van de antichrist (Van Buuren 2022). Ook diverse christelijke websites publiceerden samenzweringstheorieën over onder andere de coronapandemie (Vischer 2021).

1 Esoterie verwijst naar een bont geheel aan historische stromingen, ideeën en praktijken waarbinnen een beroep wordt gedaan op specifieke kennis die binnen de bredere samenleving en door de wetenschap wordt verworpen. Voorbeelden zijn alchemie, astrologie, gnostiek, kabbalah en theosofie (Hanegraaff 2013).

Naast christelijke invloeden zijn binnen deze anti-institutionele tendensen ook meer recente en bredere vormen van spiritualiteit zichtbaar. Uit onderzoek naar dergelijke tendensen in Nederland blijkt dat spiritualiteit en holistische ideeën een grote rol kunnen spelen en complottheorieën verweven worden met ideeën uit gnostische tradities, New Age-bewegingen en andere vormen van spiritualiteit. Zo spelen (vermeend) ‘authentieke’ volkstradities en -religies een rol binnen anti-institutionele netwerken, zoals blijkt uit de nadruk die sommige kringen leggen op de ‘Germanieten’, maar ook uit het organiseren van evenementen met sjamanen, goeroes en native-Americans. Op het gebied van gezondheid worden gevestigde autoriteiten en de farmaceutische industrie regelmatig gewantrouwd, en wordt een beroep gedaan op alternatieve instituties en kennisbronnen met alternatieve geneeswijzen, of wordt juist gewezen op de natuurkracht van het menselijk lichaam zelf (Harambam 2022; Frens, Van Buuren en Bakker 2023; Schönberger en Schönberger 2023; Van Buuren 2023; 2024). Centraal hierbij staat een diep gekoesterde wens naar een samenleving die losstaat van overheidscontrole, maar gebaseerd is op individuele vrijheden, zelfbeschikking en gelijkheid (Van Rees 2024). Deze libertarische opvattingen worden gecombineerd met narratieven en complottheorieën over de vijand: de elite die macht en controle wil (Van Buuren 2024; 2023). Deze voorbeelden illustreren dat ook bij anti-institutionele tendensen in Nederland sprake is van het fenomeen ‘conspiritualiteit’ (Engels: ‘conspirituality’): het veelvuldig samengaan van complotnarratieven en religieuze, spirituele en esoterische denkbeelden (Ward en Voas 2011; Asprem en Dyrendal 2015; 2018; Harambam 2022).

Zowel christelijke overtuigingen als bredere spirituele praktijken, rituelen, symbolen, mythen en verhalen spelen dus een rol in anti-institutionele tendensen in Nederland. De narratieven en overtuigingen zijn divers en worden ontleend aan verschillende bronnen en tradities (Aupers en Harambam 2018; Van Buuren 2022). Kenmerkend voor zowel complotnarratieven als religie en spiritualiteit is echter dat zij duiding en betekenis kunnen verschaffen, betrokkenheid kunnen stimuleren en een gevoel van urgentie kunnen geven aan de overtuigingen en acties van de aanhangers. Een religiewetenschappelijke benadering kan dit nader duiden (Gallagher 1997), zoals we in de volgende paragrafen zullen zien.

Macroniveau: de Nederlandse samenleving

Het Beest en de Great Reset

In het najaar van 2021 preekte een dominee van de Protestantse Kerk Nederland (PKN) over de “zwarte tijden” die ons te wachten staan. De preek handelde over ‘het Beest’ uit de Openbaring van Johannes; een eindtijdvisioen dat de predikant wilde “verbinden met het hier en nu” om zijn toehoorders ervan te doordringen “dat de tijd nabij is.” Volgens hem kan het visioen namelijk gerelateerd worden aan de COVID-pandemie, die hij zag als de voorbode van een “veel heftigere” crisis die ons binnenkort zal treffen. Dit is namelijk de crisis van de ‘Great Reset’: de nieuwe manier van leven zoals die volgens de predikant “achter de schermen” wordt voorbereid door Klaus Schwab van het World Economic Forum (WEF) en andere wereldleiders. Dit plan illustreert volgens de dominee dat de mens voor God speelt en zich gedraagt als het Beest dat denkt zijn eigen toekomst te kunnen bepalen. Hoewel de bedenkers de Great Reset presenteren als vooruitgang, staat het volgens de dominee voor een leven in onvrijheid en afhankelijkheid van “een systeem”; een leven waar we tijdens de coronapandemie op zijn voorbereid. “De Duivel zou willen dat we hier met open ogen inlopen”, preekte hij, want dit is “de wil van het Beest.” In plaats daarvan moeten we de Bijbel volgen, hield hij zijn toehoorders voor, want die zegt “wees nuchter en waak. Wees wakker alsjeblieft.”²

Anti-institutionele tendensen in Nederland bevinden zich niet in een vacuüm, maar zijn het product van – en dragen bij aan – bredere ontwikkelingen in de samenleving (zie bijv. Valk, de Jonge en Nanninga 2023). Het voorbeeld van de preek over het Beest uit Openbaringen illustreert niet alleen de verwevenheid van complottheorieën en religie, maar ook dat deze gerelateerd zijn aan bredere maatschappelijke ontwikkelingen als de coronapandemie en meer abstracte (veranderende) ideeën over menselijke autonomie, vrijheid en maakbaarheid. Om de ontwikkeling van anti-institutionele tendensen in Nederland beter te begrijpen is het daarom allereerst van belang na te gaan hoe ze gerelateerd zijn aan bredere ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving en daarbuiten. We interpreteren deze tendensen daarom eerst op macroniveau, waarbij we een beroep doen op wetenschappelijke inzichten

2 Hoewel de betreffende dominee inmiddels afstand heeft genomen van zijn woorden in de preek, bereikte deze online een enorm publiek en werden fragmenten gedeeld door politici en bekende Nederlanders. De onderzoekers hebben de preek online geraadpleegd in november 2024.

over vergelijkbare bewegingen in het buitenland, complotdenken, nieuwe religieuze bewegingen, fundamentalisme en radicalisering.

Het gevoel van crisis zoals verwoord door de PKN-predikant in bovenstaand voorbeeld vormt een rode draad in deze literatuur. Anti-institutionele actoren, complotdenkers, nieuwe religieuze bewegingen, fundamentalisten en geradicaliseerde individuen hebben doorgaans het idee dat hun samenleving, gemeenschap of traditie wordt bedreigd door ontwikkelingen in de wereld en in het bijzonder in de samenleving waarin zij zich bevinden (Barkun 1974; Riesebrodt 2001; Bruce 2010; Rietveld 2021; De Fortuna en De Luca Picione 2024; Peels 2024). Aan dit gevoel van crisis liggen verschillende oorzaken ten grondslag, waarbij we een onderscheid kunnen maken tussen oorzaken op de lange, middellange en korte termijn.

Onder de langetermijnoorzaken vallen wereldwijde processen als globalisering, individualisering en secularisering (Riesebrodt 1998; Czornik en Szynol 2023; Khalil en Roose 2023; De Fortuna en De Luca Picione 2024). Deze processen hebben ook in Nederland grote invloed (zie bijv. Beugelsdijk 2021). Toenemende (economische en culturele) integratie en interactie in de wereld, snelle maatschappelijke veranderingen en het wegvallen van bestaande sociale kaders leiden ertoe dat mensen de moderne wereld ervaren als complex en moeilijker te begrijpen (Rietveld 2021). Mensen kunnen het gevoel hebben de controle te verliezen over hun levens en directe omgeving, die naar hun idee in toenemende mate worden bepaald door abstracte processen en actoren op afstand, zoals 'Europa' of 'Den Haag' (Van den Bos 2019). Oude 'zekerheden' vallen weg, bijvoorbeeld wat betreft gevestigde ideologieën en religies en bijbehorende sociale netwerken. Secularisering en de verminderde aantrekkingskracht van de 'grote verhalen' kan zo leiden tot gevoelens van onzekerheid en ontheemding en tot het ervaren van de wereld als leeg en betekenisloos (Beugelsdijk 2021; Van Buuren 2022). Deze ervaringen van bedreiging en crisis kunnen tot gevolg hebben dat mensen op zoek gaan naar houvast en zingeving in de vorm van nieuwe ideologieën en gemeenschappen (Sonnenschein en Lindgren 2020). Anti-institutionele bewegingen, complotnetwerken en religieuze gemeenschappen kunnen in deze behoeften voorzien, zoals we in het vervolg van dit rapport zullen zien.

Op de middellange termijn spelen meer recente (vermeende) sociaaleconomische en politieke crises een rol. Zo benadrukt wetenschappelijk onderzoek dat anti-institutionele bewegingen en vergelijkbare netwerken vaak een gevoel van sociaaleconomische achterstelling van hun groep of gemeenschap ervaren. Dit hoeft niet daadwerkelijk het geval te zijn, maar wordt wel zo beleefd en wordt dan ook doorgaans '*waargenomen*' of '*relatieve* achterstelling' genoemd (Akbaba 2019; Dawson 2023). Naast sociaaleconomische ongenoegens spelen ook vaak gevoelens van onvrede en onrechtvaardigheid met

betrekking tot de politiek en andere instituties als de rechtspraak of media. Wantrouwen ten opzichte van de politiek en het gevoel onrechtvaardig behandeld te worden als gemeenschap of individu, vormen een belangrijke voedingsbodem voor complotdenken en kunnen leiden tot delegitimering van de overheid en andere maatschappelijke instellingen (Van den Bos 2019; Van Buuren 2022; Peels 2024). Met betrekking tot de Nederlandse context laat wetenschappelijk onderzoek zien dat het gemiddelde politieke vertrouwen in Nederland varieert over tijd, maar over de lange termijn geen duidelijke stijgende of dalende trend vertoont (De Blok en Brummel 2022). Tegelijkertijd is in bepaalde (met name niet-stedelijke) regio's sprake van sterke gevoelens van periferiteit en maatschappelijk onbehagen, dat zich systematisch uit in een lager vertrouwen in nationale instituties (Van den Berg en Kok 2021). Hoewel het aannemelijk lijkt dat anti-institutionele tendensen in deze perifere regio's prominenter aanwezig zijn, is dit vooralsnog niet met wetenschappelijk onderzoek te onderbouwen.

Onder de kortetermijnoorzaken vallen concrete crises, zoals oorlogen of pandemieën. Deze gebeurtenissen kunnen bovengenoemde crisiservaringen versterken en functioneren als 'trigger' om over te gaan tot actie (zie bijv. Khalil en Roose 2023). Zo vormde in Nederland de COVID-pandemie een '*perfect storm*' waarin verschillende van de eerdergenoemde structurele veranderingen samenkwamen en werden versterkt, wat leidde tot een toename in anti-institutionele sentimenten en bewegingen (Geelhoed, De Koster en Cools 2022; Frens, van Buuren en Bakker 2023). Hoewel de pandemie dus crisiservaringen aanjoeg en triggerde, is het belangrijk te constateren dat hier dieperliggende, structurele oorzaken aan ten grondslag liggen (Van Buuren 2022).

Samenvattend kunnen we dus stellen dat diverse mondiale en maatschappelijke ontwikkelingen bij sommige mensen leiden tot het idee dat de eigen samenleving, traditie of gemeenschap bedreigd wordt. Dit idee ligt ten grondslag aan veel nieuwe religieuze en fundamentalistische bewegingen, complotnetwerken en radicale en extremistische groeperingen, maar is ook kenmerkend voor veel anti-institutionele bewegingen. Deze ontwikkelingen hebben echter niet alleen invloed gehad op de ontwikkeling van anti-institutionele tendensen, maar ook op de rol van religie en spiritualiteit daarbinnen.

Religiewetenschappers hebben in de afgelopen decennia benadrukt dat religie en spiritualiteit niet zijn verdwenen uit onze zogeheten geseclariseerde wereld, maar eerder van karakter zijn veranderd. Gevestigde religieuze instituties hebben aan belang ingeboet en zijn in toenemende mate hun 'monopolie' op religieuze overtuigingen, praktijken en symbolen kwijtgeraakt. Tegelijkertijd opende de religieuze 'markt' zich voor een veelheid aan andere 'ondernemers' die met elkaar concurreren in hun aanbod van spiritualiteit en betekenisgeving (Beckford 2003; Aupers en Harambam 2018). In combinatie

met processen als individualisering en de opkomst van nieuwe mediavormen, zijn mensen vrijer gaan putten uit dit diverse aanbod om in hun behoefte aan betekenis- en zingeving te voorzien (Hammond 1992; Hoover 2010; Aupers en Harambam 2018). Het resultaat zijn persoonlijk samengestelde ‘bricolages’ van overtuigingen en praktijken, die veelal gebaseerd zijn op gevoel, meer dan op kennis geproduceerd door gevestigde instituties en deskundigen (Aupers en Harambam 2018; Van Buuren 2022). Deze ontwikkelingen hebben enerzijds de ‘markt’ van betekenis- en zingeving geopend voor anti-institutionele bewegingen. Anderzijds hebben zij ertoe geleid dat individuen vrijer ‘shoppen’ uit verschillende tradities en overtuigingen om in hun behoeftes te voorzien, waaronder uit religieuze en spirituele tradities en complottheorieën.

Bovenstaande ontwikkelingen zijn terug te zien in Nederland. Veranderingen in de samenleving hebben geleid tot gevoelens van crisis en ontheemding, zoals geïllustreerd door de eerder aangehaalde PKN-predikant die zijn traditie bedreigd ziet door de ‘moderne mens’. Dit kan leiden tot een zoektocht naar houvast en zingeving, waarbij sommigen aanknopingspunten vinden in anti-institutionele denkbeelden en deze combineren met andere bronnen en tradities, waaronder internationale complottheorieën, christelijke overleveringen, hedendaagse spiritualiteit en (vermeend) ‘authentieke’ volkstradities. “Ik zie verbanden. Ik zie dingen bij elkaar komen”, zo zei de dominee in zijn preek, waarmee hij onbedoeld illustreerde dat ook hij ideeën en overtuigingen uit diverse overleveringen bij elkaar bracht: van Bijbelse eindtijdprofetieën tot complotconstructies over COVID en de Great Reset. De aantrekkingskracht hiervan wordt duidelijk als we kijken naar het groepsniveau.

Mesoniveau: de gemeenschap

Bataafse gebedsgroepen

Een van de bekendste sociale mediakanalen in het Nederlandse complotmilieu tijdens de coronapandemie was 'De Bataafse Republiek'. In dit kanaal op het platform Telegram deelden duizenden deelnemers QAnon-gerelateerde complotten over een satanisch pedofiellenetwerk dat zou bestaan uit politici, ambtenaren, journalisten en wetenschappers die kinderen zouden misbruiken en vermoorden (Van Buuren e.a. 2024). Deze complottheorie werd op het kanaal vermengd met religieuze narratieven. Zo werd de strijd tegen het onrecht gepresenteerd in termen van 'goed en kwaad', 'licht en duister' en 'het goddelijke en het duivelse'. Ook organiseerde het kanaal 'Bataafse gebedsgroepen', waarin honderden leden gezamenlijk religieuze handelingen uitvoerden, waaronder bidden, zingen, Bijbellesen en het beurtelings houden van een (leken)preek. In de gebeden vroegen ze aandacht voor de slachtoffers van het vermeende kindermisbruik door de kwaadaardige elite, maar gaven ze ook aan de goddelijke opdracht te hebben om in verzet te komen (Van Veldhuizen en Van 't Woud 2021). Uiteindelijk zouden meerdere leden van 'De Bataafse Republiek' worden veroordeeld vanwege het plaatsen van bedreigende, opruiende en lasterlijke berichten op het kanaal, dat in oktober 2021 in opdracht van het Openbaar Ministerie door de politie offline werd gehaald (Openbaar Ministerie 2021).

Het tweede niveau waarop we anti-institutionele tendensen in Nederland zullen duiden is dat van de groep of gemeenschap. Zoals het voorbeeld van de Bataafse Republiek illustreert, reiken anti-institutionele bewegingen en netwerken narratieven aan die deelnemers in staat stellen om de complexe moderne wereld te begrijpen en van betekenis te voorzien, bijvoorbeeld door de ervaren crisis en bedreigingen te verklaren in termen van 'goed en kwaad'. Maar ook biedt de groep een gevoel van verbondenheid en gezamenlijkheid, bijvoorbeeld door samen betekenisvolle rituelen uit te voeren. Religiewetenschappelijk onderzoek naar complotmilieus, nieuwe religieuze bewegingen, fundamentalisme en extremistische netwerken kan de rol van de gemeenschap verduidelijken.

Zoals we eerder al constateerden, bestaan anti-institutionele tendensen in Nederland uit een bont en dynamisch geheel aan bewegingen, netwerken, groepen en individuen. Onderzoekers hebben deze en vergelijkbare hybride gemeenschappen proberen te vangen met behulp van begrippen als 'tegencul-

tuur' (Van Veldhuizen en Van 't Woud 2021), 'sociale bewegingen' (Khalil en Roose 2023), 'imagined communities' (Amarasingam 2023) en 'enclave cultures' (Almond, Appleby en Sivan 2003). Een aanduiding die in de afgelopen decennia bijzonder vruchtbaar is gebleken in onderzoek naar zowel religieuze en spirituele bewegingen als (daarmee verweven) complotnetwerken is het concept 'cultisch milieu' (Engels: *cultic milieu*; Campbell 1972). Deze term verwijst naar losse netwerken waarin leden experimenteren met (veelal) gestigmatiseerde kennis, ideeën en overtuigingen. Onder de leden van deze milieus heerst een gedeelde houding van 'seekership', waarbij zij in hun zoektocht naar kennis en zingeving putten uit diverse bronnen en tradities. Hoewel de deelnemers en hun overtuigingen divers zijn, wordt binnen cultische milieus een gezamenlijke identiteit opgebouwd door zich af te zetten tegen het (vermeende) establishment in een samenleving of religieuze traditie. Vanwege deze gedeelde vijand zijn de leden en netwerken vaak tolerant ten opzichte van elkaar. Hierdoor wordt diversiteit geaccepteerd, vindt er veel uitwisseling van ideeën plaats en wisselen individuen eenvoudig tussen verschillende groepen en netwerken (Asprem en Dyrendal 2018; Kaplan en Lööw 2002). Deze kenmerken van cultische milieus sluiten goed aan bij anti-institutionele netwerken in Nederland en de rol van religiositeit, spiritualiteit en betekenis en zingeving daarbinnen. Het concept cultisch milieu kan dan ook behulpzaam zijn in het duiden van de rol van de gemeenschap (zie ook Harambam 2022; Van Buuren 2023).

Evenals in cultische milieus zijn de wereldbeelden, narratieven en overtuigingen binnen anti-institutionele tendensen divers. Er zijn echter wel enkele algemene patronen te herkennen, die ook veelvuldig worden genoemd in literatuur over complotdenken en (nieuwe) religieuze bewegingen. Zo worden de denkbeelden in de eerste plaats gekenmerkt door binaire wij-zij tegenstellingen, waarbij het onderscheid tussen de *in-group* en de *out-group* vaak wordt uitgedrukt in termen van 'goed' en 'kwaad' (vgl. Juergensmeyer 2003; Bruce 2010; Sparke 2019; Rietveld 2021; Czornik en Szynol 2023). De eigen groep wordt gekarakteriseerd als nobele strijders voor de waarheid, traditie of gemeenschap, terwijl tegenstanders worden gedemoniseerd en ontmenselijkt. Hoewel typeringen van de tegenstander kunnen variëren van 'de BV Nederland' of 'het WEF' tot 'satanisten' of 'reptielen' (Czornik en Szynol 2023; NTA 2023), vormen de elite en gevestigde instituties de gezamenlijke vijand binnen anti-institutionele bewegingen.

Een ander patroon in de denkbeelden binnen anti-institutionele tendensen is het plaatsen van de huidige (crisis)situatie in de geschiedenis. Evenals binnen religieus fundamentalisme en radicaal-rechtse ideologieën leeft het idee dat de eigen traditie of gemeenschap in het verleden nog zuiver was, maar deze na verloop van tijd in verval is geraakt door vijandelijk ingrijpen of dwa-

lingen van binnenuit. Tegelijk is er hoop, want na de huidige crisisperiode zal de gemeenschap verlost worden en een glorieuze toekomst tegemoet gaan. Ook hier zijn aanzienlijke verschillen waarneembaar in de precieze invulling van deze algemene voorstellingen. Ze kunnen de vorm aannemen van een religieuze heilsgeschiedenis die leidt van een glorieus verleden, via een crisisperiode, naar een apocalyps waarin het kwaad verslagen zal worden (Jurgensmeyer 2003; Czornik en Szynol 2023). In veel complottheorieën is een vergelijkbaar idee zichtbaar, maar wordt dit anders ingevuld. Sommige narratieven verbeelden bijvoorbeeld een ‘zuivere’ oertijd, waarin de ‘inheemse’ bevolking de maatschappij nog baseerde op natuurrecht of ‘common law’ in plaats van op misleidende rechtssystemen van kwaadwillende vijanden (Dew en Wright 2015; Berger 2016; Van Buuren 2024). Denkbeelden over verlossing kunnen variëren van concrete ideeën over bijvoorbeeld de Amerikaanse president Trump en ‘the Storm’³ tot minder uitgewerkte utopische voorstellingen (Czornik en Szynol 2023).

Hoewel er dus bepaalde patronen aanwijsbaar zijn in de wereldbeelden narratieven van anti-institutionele actoren, is er geen sprake van rigide en vastomlijnde ideologieën die door alle deelnemers worden gedeeld. Zoals kenmerkend is voor cultische milieus, vindt er bovendien veel uitwisseling van ideeën plaats tussen netwerken en individuen (Geelhoed, De Koster en Cools 2022). Ook zien we dat denkbeelden en overtuigingen ontleend worden aan verschillende bronnen en tradities (Aupers en Harambam 2018; Van Buuren 2022), wat – zoals we eerder constateerden – een algemeen kenmerk is van hedendaagse religiositeit en spiritualiteit. Kenmerkend voor de wereldbeelden, narratieven en overtuigingen binnen anti-institutionele tendensen is dan ook hun fluïde karakter, waarbij diverse (vaak gestigmatiseerde) kennis wordt samengebracht, zoals het eerder beschreven fenomeen ‘conspiritualiteit’ illustreert. Het feit dat zowel religieuze als complotnarratieven gekenmerkt worden door holistische, alomvattende verklaringen, sterke wij-zij tegenstellingen en inbedding in de bredere geschiedenis zou een van de redenen kunnen zijn dat deze vaak samen optrekken.

De flexibiliteit van de wereldbeelden en narratieven binnen anti-institutionele tendensen illustreert dat de precieze inhoud ervan van secundair belang is (Sparke 2019; Sizoo 2024). De algemene karakteristieken zijn echter cruciaal om de aantrekkingskracht ervan te begrijpen, en daarmee ook de aantrekkingskracht van de gemeenschappen waarin ze worden aangeboden. Onderzoek naar nieuwe religieuze bewegingen, fundamentalisme, complot-

3 ‘The Storm’ is een idee afkomstig uit QAnon dat verwijst naar de uiteindelijke bevrijding van de ‘cabal’ en de ‘deep state’. Volgens aanhangers zou de Amerikaanse president Trump hierin een bepalende rol vervullen.

denken en radicalisering benadrukt namelijk dat wereldbeelden en narratieven interpretatiekaders vormen die mensen kunnen helpen om de complexe en chaotische wereld en hun situatie daarin te duiden en betekenis te geven (Sonnenschein en Lindgren 2020; De Graaf 2021). Zo biedt het onderscheid tussen goed en kwaad eenvoudige en duidelijke verklaringen voor de (ervaren) crises en bedreigingen en kan het een gevoel van controle verschaffen (Van den Bos 2019; Rietveld 2021; Khalil en Roose 2023; De Fortuna en De Luca Picione 2024). Het (selectief) dramatiseren van de geschiedenis van de eigen groep verbindt de ervaren crisis met het verleden en kan hoop en kracht bieden voor de toekomst (Riesebrodt 1998; Van den Bos 2019).

Naast deze epistemologische en existentiële functies, laat wetenschappelijk onderzoek zien dat wereldbeelden en narratieven ook belangrijke sociale functies hebben (Van Buuren 2022; De Fortuna en De Luca Picione 2024). De constructie van een gezamenlijk vijandbeeld is cruciaal voor binding binnen de hybride netwerken (Geelhoed, De Koster en Cools 2022). De (ervaren) tegenstelling tussen deze vijand en de eigen groep faciliteert het creëren van een collectieve identiteit, die positieve of zelfs heroïsche connotaties krijgt door deze te plaatsen in de (heils)geschiedenis (Jones 2012; Juergensmeyer 2003; Van den Bos 2019; Sonnenschein en Lindgren 2020; Van Veldhuizen en Van 't Woud 2021; Khalil en Roose 2023). Ondanks hun diversiteit, zijn de wereldbeelden en narratieven dus belangrijk voor het vormen en versterken van gemeenschapszin (Kloosterboer en Peels 2024).

Het zijn echter niet alleen wereldbeelden en narratieven die bijdragen aan een collectieve identiteit. Zo wijst de literatuur ook op het belang van gedeelde symbolen (Geelhoed, De Koster en Cools 2022). Deze kunnen voorkomen in het taalgebruik: veelgebruikte termen als 'de elite', 'het systeem', 'Deep State' en 'wakker worden' zijn enerzijds belangrijk om te kunnen communiceren over gedeelde ervaringen en emoties, en dus om een gezamenlijke identiteit te construeren, maar anderzijds nietszeggend genoeg om ruimte te laten voor verschillende interpretaties (Frens, van Buuren en Bakker 2023). Ook visuele symbolen, zoals de letter 'Q', runentekens of omgekeerde vlaggen, zijn belangrijk voor het creëren van een collectieve identiteit. Evenals bijvoorbeeld kleding of gebaren, kunnen zij fungeren als '*identity markers*' die de gezamenlijke identiteit uitdrukken en bevestigen, en de eigen groep onderscheiden van de omringende samenleving (Rietveld 2021).

Naast wereldbeelden, narratieven en symbolen zijn ten slotte gezamenlijke praktijken en handelingen cruciaal voor het vormen en uitdrukken van een gezamenlijke identiteit. Deze kunnen een geritualiseerd karakter hebben, zoals de christelijke activiteiten in de chatgroep 'De Bataafse Republiek' of spirituele praktijken rondom zogeheten 'inheemse tradities' van bijvoorbeeld sjamanen of *native Americans* (zie bijv. Van Buuren 2024). De handelingen

kunnen ook een meer alledaags karakter hebben, zoals gezamenlijke wandelingen of sportactiviteiten. Ook deelnemen aan online fora en chats versterkt de groepsband, bijvoorbeeld door het uitwisselen van (alternatief) nieuws en informatie, maar ook door alledaags sociaal contact (Amarasingam 2023). Collectief verzet kan eveneens gevoelens van gezamenlijkheid uitdrukken en bewerkstelligen, wat bijvoorbeeld geldt voor protesten en demonstraties, maar ook voor (al dan niet geritualiseerd) geweld (Juergensmeyer 2003). Religiewetenschappelijk onderzoek heeft dan ook herhaaldelijk benadrukt dat we anti-institutionele netwerken en vergelijkbare bewegingen niet kunnen begrijpen door uitsluitend te kijken naar wereldbeelden, narratieven en overtuigingen, maar dat praktijken en handelingen evenzeer cruciaal zijn (Tempelman 2018; Dawson 2019; De Graaf 2021; Kloosterboer en Peels 2024).

Samenvattend kan dus gesteld worden dat anti-institutionele tendensen in Nederland ruimte bieden aan diversiteit en flexibiliteit, maar tegelijkertijd voorzien in een behoefte aan betekenisgeving, zingeving en *belonging*. De gemeenschap vormt de cruciale link tussen het macroniveau en het microniveau dat in de volgende paragraaf centraal staat: door middel van gedeelde wereldbeelden, narratieven, symbolen en praktijken helpt de gemeenschap individuen om antwoorden te formuleren op de problemen die zij in de samenleving ervaren.

Microniveau: het individu

Een Mohawk vredesboom

Op zondag 13 november 2022 werd in de Noord-Hollandse vrijplaats Ruigoord een ‘Mohawk Peace Tree Ceremony’ gehouden. Onder leiding van de ‘Mohawk *native American*’ Jeremiah Wolf werd een vredesboom geplant om de eeuwenoude vriendschap tussen Nederlanders en Mohawks te gedenken. Het ritueel omvatte symbolische voorwerpen als stenen, bloemen en een medicijnwiel, traditionele Mohawk kleding en activiteiten als dans en drum. Bij de ceremonie waren ook leden van Common Law Nederland Earth aanwezig; een groep soevereinen die het gezag van de overheid verwerpen en waarvan sommigen menen dat geweld tegen de overheid is geoorloofd (Hartgers 2024). In een persoonlijk verslag van de ceremonie op de website van de groep werd de spirituele ervaring beschreven op deze “memorabele zondag (...) met de zon die ons liet schitteren in wie we zijn en mogen zijn.” Jeremiah Wolf wordt getypeerd als iemand die “dichtbij zichzelf gebleven is” en de ‘*indigenous people*’ als mensen die “in deze moderne tijd altijd weer terug[gaan] naar hun roots.” Zij eren hun gewoontes, rituelen, waarden en normen, stelt de auteur, maar “wij hebben ons dat af laten nemen.” We hebben echter altijd de mogelijkheid “om terug te gaan naar onze roots”, schrijft hij: “hij liet ons zien wat het waard is om weer te strijden voor vrijheid!” “Jeremiah, THANK YOU”, zo besluit het verslag, “je hebt ons weer mens laten voelen.”⁴

In deze paragraaf zullen we anti-institutionele tendensen in Nederland duiden door te kijken naar de individuen die daar deel van uitmaken. De Mohawk-ceremonie in Ruigoord illustreert dat hier de eerder beschreven niveaus samenkomen. De auteur drukt een gevoel van vervreemding en ontheemding in de moderne wereld uit, maar ook dat spirituele groepsrituelen nieuw houvast geven: de (vermeende) authenticiteit en zuiverheid van de ceremonie laten zien hoe je als individu in deze complexe en chaotische wereld kan staan.

Met betrekking tot het microniveau is het allereerst belangrijk op te merken dat de individuele profielen van deelnemers aan anti-institutionele bewegingen in Nederland vooralsnog niet systematisch zijn onderzocht. Uit onderzoek naar vergelijkbare bewegingen in het buitenland blijkt dat de sociaaleconomi-

⁴ Dit voorbeeld is ontleend aan (Van Buuren 2024). Daarnaast zijn de websites van Ruigoord en Common Law Nederland Earth geraadpleegd in november 2024. De citaten zijn afkomstig van de laatstgenoemde website.

sche profielen van de deelnemers doorgaans divers zijn, wat bijvoorbeeld geldt voor QAnon (Czornik en Szynol 2023) en nieuwe religieuze bewegingen in de Verenigde Staten (Dawson 2023). Wel blijken hier vaak gevoelens van relatieve deprivatie een rol te spelen, wat ook geldt voor bijvoorbeeld anti-institutionele bewegingen in Australië (Khalil en Roose 2023). Met betrekking tot de psychologische profielen wijst de literatuur over complotdenkers op enkele mogelijke kenmerken, zoals een neiging tot holistisch of magisch denken. Tegelijkertijd blijkt dat (net als bij aanhangers van nieuwe religieuze bewegingen en extremisme) psychische problemen als algemene verklaring voor complotdenken tekortschiet, wat eveneens geldt voor radicalisering en extremisme (Asprem en Dyrendal 2018; Dawson 2023; Peels 2024). Complotdenken moet dan ook niet worden weggezet als het product van sociaaleconomische problemen of geestesziekte. Eerder moet het gezien worden als een rationele poging om complexe fenomenen te begrijpen en hiermee om te gaan (Robertson 2017; Harambam 2022; Peels 2024; De Fortuna en De Luca Picione 2024). Hetzelfde geldt voor mensen die houvast zoeken in (heterodoxe) religieuze overtuigingen, eventueel in combinatie met complottheorieën. Aanhangers van fundamentalistische stromingen, nieuwe religieuze bewegingen en conspiritualiteit zijn niet het slachtoffer van hun omstandigheden of van 'brainwashing'; ook zij zoeken rationele antwoorden in een complexe en snel veranderende wereld (Gallagher 1997; Bruce 2010; Dawson 2023).

Wetenschappers hebben tegenwoordig dus meer oog voor de 'normaliteit' van de aanhangers van complottheorieën en heterodoxe religieuze bewegingen. Dit houdt ook in dat aanhangers niet langer gezien worden als willoze slachtoffers die 'gered' moeten worden, maar de nadruk meer ligt op hun *agency* en actieve rol in het omarmen van dergelijke overtuigingen en bewegingen (Harambam 2022; Dawson 2023; Van Buuren 2024). Het proces dat hieraan ten grondslag ligt, wordt veelal geïnterpreteerd als onderdeel van persoonlijke identiteitsontwikkeling.

Zoals we eerder constateerden, roept de complexe en snel veranderende samenleving en de vermeende onrechtvaardigheid daarbinnen gevoelens van onzekerheid, angst en onrechtvaardigheid op. Deze gevoelens kunnen versterkt worden door persoonlijke crisiservaringen, die bijvoorbeeld sociaal, psychisch of financieel van aard kunnen zijn. De ervaren bedreigingen en crises kunnen leiden tot een persoonlijke zoektocht naar duiding, houvast en betekenis.⁵ Individuen gaan op zoek naar nieuwe narratieven in een poging

5 Deze zoektocht en de daarmee gepaard gaande identiteitsverandering staan centraal in veel verklaringen voor de aantrekkingskracht van complotdenken, conspiritualiteit, nieuwe religieuze bewegingen en extremisme, zie bijv. Sparke 2019; Van den Bos 2019; Sonnenschein en Lindgren 2020; Geelhoed, De Koster en Cools 2022; Van Buuren 2022; Ebner en Whitehouse 2023; Dawson 2023; Khalil en Roose 2023; De Fortuna en De Luca Picione 2024.

weer een coherent en zinvol verhaal over zichzelf en hun plaats in de wereld te construeren. Waar deze zoektocht enerzijds een copingmechanisme is om met negatieve gevoelens om te gaan, kan het anderzijds gezien worden als onderdeel van een proces van identiteitsverandering (Sonnenschein en Lindgren 2020; Ebner en Whitehouse 2023; De Fortuna en De Luca Picione 2024). Recent onderzoek benadrukt bovendien dat complottheorieën niet alleen een manier zijn om met maatschappelijke of persoonlijke uitdagingen om te gaan (*coping*); ze vormen een antwoord op dergelijke uitdagingen, waarbij kritiek wordt omgezet in actief handelen (Van der Tak en Harambam 2024). Een concreet voorbeeld hiervan vormen Nederlandse soevereinen, die *agency* claimen door nieuwe interpretaties van het recht te ontwikkelen en zich zo een machtspositie (menen te) verschaffen ten opzichte van de staat, tegenover wie zij zich voorheen machteloos voelden (De Boer 2024a).

In de zoektocht die individuen ondernemen doen zij een beroep op de verhalen, ideeën en symbolen die in hun cultuur worden aangeboden. In plaats van het volgen van een overgeleverde traditie of kaders van gevestigde autoriteiten, putten ze veelal uit verschillende tradities om hun eigen bricolages van betekenis- en zingeving samen te stellen. Hierbij zijn persoonlijke ervaringen, opinies en gevoelens vaak leidend: in de ‘post-truth samenleving’ fungeert het individu in toenemende mate als scheidsrechter van de waarheid (Van Buuren 2022; Geelhoed, De Koster en Cools 2022; De Fortuna en De Luca Picione 2024). Zowel complottheorieën als religieuze tradities en spiritualiteit kunnen fungeren als bruikbare bronnen in dit zoekproces. Zoals we in de vorige paragraaf al zagen, bieden ze narratieven, symbolen en praktijken om de wereld en de eigen positie daarin te begrijpen en van betekenis te voorzien. Daarnaast bieden ze een gemeenschap van gelijkgestemden. De zoektocht heeft namelijk ook een sterke sociale dimensie, want individuele identiteit wordt altijd gevormd in relatie tot groepen waar een persoon deel van uitmaakt (of juist niet).

Het (vermeende) beëindigen van het individuele zoekproces wordt vaak omschreven met termen als ‘beking’, ‘wedergeboorte’ of ‘wakker worden’. Deze benamingen suggereren een breuk met het voorgaande leven, wat vaak ook daadwerkelijk zo wordt ervaren. Hoewel deze ‘verlossing’ vaak toegeschreven wordt aan een specifiek moment, dat soms bekrachtigd wordt middels (inwijdings)rituelen zoals de doop, kan het beter begrepen worden als onderdeel van het zoekproces, dat zich vaak ook na de (vermeende) breuk voorziet (Dawson 2023).

Desondanks blijft het belangrijk oog te hebben voor de ‘bevrijding’ die mensen kunnen ervaren nadat een nieuw ‘zelfverhaal’ is samengesteld. Dit kan helpen om te gaan met stress en tegenspoed en een gevoel van controle, houvast en betekenis geven. Complottheorieën en religieuze narratieven suggere-

ren dat de wereld ordelijk en het leven betekenisvol is, en kunnen zo beschermen tegen epistemologische en existentiële zorgen (Van den Bos 2019). Identificatie met een gemeenschap of netwerk kan geluk en betekenis verschaffen (Tempelman 2018; Ebner en Whitehouse 2023). Het idee deel uit te maken van een moreel superieure gemeenschap van 'Gods strijders' of 'wakkere mensen' tegenover een gedemoniseerde vijand of 'volgzame schapen' kan een gevoel van kracht of *empowerment* bewerkstelligen (Jurgensmeyer 2003; Jones 2012). Het kan bijdragen aan het idee dat je als individu en als gemeenschap daadwerkelijk kan bijdragen aan het oplossen van problemen en onrecht; of dat nou is via het schrijven van een brief aan de Belastingdienst of via 'authentieke' rituelen die je laten voelen hoe het is om weer 'mens te zijn'. Kortom, anti-institutionele sentimenten kunnen, vermengd met complottheorieën en/of religieuze en spirituele houdingen, een logisch antwoord zijn op de onzekerheden en problemen die mensen ervaren.

Conclusie

In deel II van dit rapport hebben we gezien dat religie en spiritualiteit een belangrijke rol spelen binnen anti-institutionele tendensen in Nederland: actoren putten regelmatig uit christelijke tradities en bredere vormen van spiritualiteit om aan hun behoefte aan betekenis- en zingeving te voldoen. Religie en spiritualiteit blijken goed samen te gaan met complotdenken en 'conspiritualiteit' is dan ook in Nederland een veelvuldig voorkomend fenomeen. Om dit te verklaren zijn inzichten uit de religiewetenschappen met vergelijkbare bewegingen nuttig gebleken.

Ontwikkelingen als globalisering, individualisering en secularisering leiden, gecombineerd met het idee onrechtvaardig te worden behandeld door de autoriteiten en concrete crises als de coronapandemie, tot gevoelens van ont-heemding en bedreiging. Dit kan leiden tot een zoekproces waarin individuen proberen nieuwe 'zelfverhalen' te construeren om duiding en betekenis te kunnen geven aan hun levens en de wereld om hen heen. Hierbij putten zij uit diverse bronnen en tradities. Anti-institutionele bewegingen en netwerken kunnen hierin een rol spelen: de combinatie van complotdenken, religie en spiritualiteit kan mensen mogelijkheden bieden om met hun gevoelens van crisis en bedreiging om te gaan. De narratieven die in deze bewegingen en netwerken worden aangeboden – gekenmerkt door sterke wij-zij tegenstellingen, een geconstrueerd vijandbeeld en inbedding van de huidige (vermeende) crisis in de geschiedenis – kunnen een gevoel van controle en hernieuwde betekenis geven. De gedeelde verhalen, symbolen en praktijken binnen deze groepen creëren gemeenschapszin en een collectieve identiteit; een 'nieuwe

familie' waarin zoekende mensen gevoelens van *belonging* en *empowerment* kunnen opdoen. Anti-institutionele bewegingen, netwerken en groepen kunnen dus belangrijke epistemologische, existentiële en sociale functies vervullen voor zoekende individuen. Vanuit dit perspectief zijn de aanhangers van anti-institutionele actoren dan ook geen irrationele 'wappies' of passieve slachtoffers van hun omgeving, maar zelfbewuste individuen die manieren zoeken en vinden om met de complexe wereld om te gaan. In deel III van dit rapport zullen we duiden wat dit betekent voor hun relatie met de overheid.

Deel III

ANTI-INSTITUTIONELE TENDENSEN EN DE OVERHEID

DEEL III

ANTI-INSTITUTIONELE TENDENSEN EN DE OVERHEID

De Branch Davidians in Waco, Texas

Op 28 april 1993 vielen agenten van het Bureau of Alcohol, Tobacco, and Firearms (ATF) het hoofdkwartier van de Branch Davidians in Waco, Texas, binnen, omdat ze vermoedden dat hier illegale wapens werden opgeslagen. De Branch Davidians bestond uit een groep van Zevendedags-adventisten die zich in de jaren '50 had teruggetrokken uit de samenleving om zich te vestigen in Mount Carmel Center. In de jaren '80 was de groepering onder leiding komen te staan van David Koresh (geboren als Vernon Howel); een zelfverklaard profeet die claimde dat de profetieën uit Openbaringen spoedig vervuld zouden worden, want de wederkomst van Jezus was nabij en Babylon¹ zou spoedig verslagen worden. De ATF-agenten werden echter met geweld ontvangen en het vuurgevecht leidde tot de dood van vier agenten en zes Branch Davidians. Een 51-dagen durende belegering van het compound volgde, waarna de FBI op 19 april een traan-gasaanval opende om de 'gegijzelden' in het hoofdkwartier te bevrijden. De aanval en de brand die hierbij uitbrak leidden tot de dood van 76 Branch Davidians, waaronder David Koresh en ruim twintig kinderen.

In het onderzoek dat volgde, bleek dat de autoriteiten de situatie verkeerd hadden ingeschat. Op basis van berichten over fysiek geweld en seksueel kindermisbruik werd de situatie geïnterpreteerd als een gijzeling en werd de operatie dus benaderd als een bevrijdingsactie. De autoriteiten onderschatten echter het belang van de religieuze overtuigingen van de Branch Davidians. Zoals David Koresh tijdens de belegering aan zowel zijn eigen gemeenschap als de buitenwereld bevestigde, interpreteerden zij het handelen van de autoriteiten in het voorjaar van 1993 als de vervolmaking van de profetieën uit Openbaringen. De autoriteiten gedroegen zich als Babylon, de eindstrijd was aangevangen en de verlossing was nabij (Chryssides 2001; Kippenberg 2010).

1 In de Bijbel en apocalyptiek wordt de stad Babylon gezien als de bron van het kwaad en het machtscentrum van de tegenstrevers van God.

De gebeurtenissen in Waco, Texas, illustreren niet alleen dat anti-institutionele houdingen in combinatie met religieuze overtuigingen desastreuze gevolgen kunnen hebben, maar ook dat de manier waarop de overheid omgaat met dergelijke houdingen hierin cruciaal is. In deel III van dit rapport gaan we in op de relatie tussen anti-institutionele tendensen in Nederland en de overheid. Hierbij zullen we nagaan in hoeverre de inzichten uit het tweede deel van dit rapport, alsook aanvullende inzichten uit de literatuur over vergelijkbare bewegingen, aanknopingspunten kunnen bieden voor de wijze waarop Nederlandse autoriteiten met anti-institutionele tendensen kunnen omgaan. Eerst zullen we bespreken hoe anti-institutionele actoren in Nederland zich ten opzichte van de overheid verhouden en welke acties ze hierbij ondernemen. Vervolgens zullen we een aantal inzichten presenteren over de omgang met deze actoren door overheden en beleidsmakers.

Actierepertoires: van terugtrekking tot confrontatie

Anti-institutionele actoren in Nederland en daarbuiten hebben in de afgelopen decennia een grote diversiteit aan acties ondernomen, variërend van vreedzame terugtrekking uit de samenleving tot confrontatie met de overheid door middel van geweld. In deze paragraaf zullen we deze acties duiden aan de hand van inzichten uit de geanalyseerde literatuur, waarbij we ons focussen op acties die zich richten op de overheid.

De diversiteit aan acties die anti-institutionele actoren de afgelopen decennia hebben ondernomen, laat zien dat zij beschikken over een uitgebreid actierepertoire. Met deze term doelen we in de context van dit onderzoek op de middelen en acties die actoren op een gegeven moment tot hun beschikking hebben om op te komen voor of zich te verzetten tegen een bepaalde zaak (vgl. Della Porta 2013). Dit repertoire kan over tijd veranderen, bijvoorbeeld omdat actoren van elkaar leren welke acties wel of niet effectief zijn. Met betrekking tot het actierepertoire van anti-institutionele bewegingen en groepen kan een ruw onderscheid gemaakt worden tussen terugtrekking en confrontatie:

- a. *Terugtrekking* duidt op actoren die zich afzonderen van de samenleving en vooral intern gericht zijn. Deze terugtrekking kan fysiek zijn, bijvoorbeeld in het geval van kleine gemeenschappen die zich afzonderen in (vaak afgelegen) vrijplaatsen, zoals de zojuist besproken Branch Davidians in Waco. De afzondering kan ook sociaal zijn, waarbij de gemeenschap vooral op zichzelf betrokken is. In beide gevallen wordt doorgaans een sterke collectieve identiteit ontwikkeld, zijn de sociale netwerken relatief hecht en zijn de groepsgrenzen hoog, wat betekent dat er een sterk sociaal en moreel

onderscheid wordt gemaakt tussen de eigen gemeenschap en de omringende samenleving. Deze grenzen worden vaak gesymboliseerd in kleding, taal en gedrag (Almond, Appleby en Sivan 2003).

Onder anti-institutionele actoren in Nederland zien we deze neiging tot afzondering terug, bijvoorbeeld bij soevereinen. Deze afzondering kan verschillende gradaties aannemen, van het afzijdig houden van de samenleving (isolationisme) en het actief afwijzen van de samenleving (exclusivisme) tot het opbouwen van een eigen utopische samenleving (paralellisme) (NTA 2023). Hoewel van deze afzondering geen direct gevaar voor de omringende samenleving uitgaat, kan het wel ongewenste gevolgen hebben. Zo schrijven sommige soevereinen bijvoorbeeld hun kinderen uit bij hun school, zeggen ze verzekeringen op, weigeren ze belastingen of boetes te betalen en erkennen ze gerechtelijke uitspraken niet (NTA 2023). Bovendien is het belangrijk te beseffen dat het onderscheid tussen terugtrekking en confrontatie vloeiend is (Van Buuren 2023). Zo kan terugtrekking een voorbereiding zijn op actieve confrontatie, zoals we hebben gezien binnen de Reichsbürgerbeweging in Duitsland. Ook anti-institutionele bewegingen in Nederland blijken regelmatig terugtrekking en verzetsacties te combineren, wat bijvoorbeeld geldt voor soevereinen.

- b. *Confrontatie* duidt op een veelheid aan mogelijke handelingen die anti-institutionele actoren kunnen ondernemen om in actie te komen voor of zich te verzetten tegen een bepaalde zaak. Zo sloten verschillende netwerken en individuen zich aan bij demonstraties tegen specifiek overheidsbeleid, bijvoorbeeld omtrent de COVID-19 pandemie, of organiseerden ze zelf protestacties op dit gebied (NCTV 2021). Veel anti-institutionele actoren zijn online actief, waar ze bijvoorbeeld (alternatieve) informatie delen, ideeën verspreiden en bediscussiëren of mensen mobiliseren voor gezamenlijke acties (zie bijv. Nanninga, de Jonge en Valk 2022). Ook wordt de overheid actief benaderd, bijvoorbeeld door soevereinen die brieven schrijven aan de Belastingdienst om aanspraak te maken op hun 'geboortetrust' of aan de gemeente om de 'machtiging besturen' op te zeggen; een fenomeen dat wel bestempeld is als 'bureaucratische ontwrichting' of zelfs 'papieren terrorisme' (NTA 2023). Andere acties gaan nog een stap verder, wat bijvoorbeeld geldt voor doxing, opruiing en bedreiging van politici en ambtenaren, zoals we bijvoorbeeld hebben gezien rondom de complottheorieën over kindermisbruik in Bodegraven (NOS 2022). Sommige anti-institutionele actoren hebben plannen ontwikkeld om 'burgermilities' op te zetten en burgerarrestaties uit te voeren om gezagsdragers te laten berechten in tribunalen (NTA 2023; NCTV 2024). Een klein aantal institutionele individuen, ten slotte, is aangeklaagd of veroordeeld voor geweld en het

voorbereiden van een opstand tegen de overheid. Concrete voorbeelden hiervan zijn complotdenkers die een brandbom gooiden in het huis van een journalist en leden van Common Law Nederland Earth die ervan verdacht worden wapens te hebben aangeschaft om een “totale opstand” ontketenen (Van der Sluis 2021; Openbaar Ministerie 2024). Hierbij moet echter benadrukt worden dat dit een kleine groep betreft.

Onderzoek met betrekking tot actierepertoires van sociale bewegingen laat zien dat verklaringen voor de vraag waarom sommige acties veel worden toegepast en andere juist zelden voorkomen, complex en gelaagd zijn. Hierbij spelen factoren een rol op het niveau van de samenleving, de gemeenschap en het individu. De samenleving kan bepaalde mogelijkheden, maar ook bepaalde beperkingen bieden. Voorbeelden van mogelijkheden in Nederland waar anti-institutionele actoren gebruik van maken zijn de vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht, maar ook beschikbare (digitale) technologieën. Daarentegen zijn er in Nederland slechts beperkte mogelijkheden voor fysieke afzondering van de samenleving en onttrekking aan het overheidsgezag. Dit zou een van de verklaringen kunnen zijn waarom (radicale) terugtrekking in Nederland weinig lijkt voor te komen.

Ook op gemeenschapsniveau kunnen sommige acties worden gestimuleerd, terwijl andere worden onderdrukt of tegengehouden. Zo benadrukken verschillende publicaties het belang van ‘morele ontkoppeling’ binnen een gemeenschap om radicale confrontatie te verklaren. Binnen groepen kan een proces van delegitimering van bijvoorbeeld de overheid optreden, wat actieve confrontatie aannemelijker maakt. Als hierbij ontmenselijking plaatsvindt, wordt de drempel om over te gaan tot geweld verlaagd (Sparke 2019; Van den Bos 2019). Naast morele ontkoppeling spelen ook groepsattitudes ten opzichte van mogelijke acties een belangrijke rol. Vanwege het eerder besproken belang van collectieve identiteit is sociale validatie van de handelingen cruciaal, wat in het bijzonder geldt voor goedkeuring of mobilisering door leiders binnen de gemeenschappen (Robbins 1997; Sparke 2019; De Graaf 2021). Ook deze inzichten zijn relevant voor de Nederlandse context. Hoewel binnen anti-institutionele tendensen in Nederland wel (tot op zekere hoogte) morele ontkoppeling plaatsvindt, zou het gebrek aan leiderschap, de diversiteit en flexibiliteit van de netwerken en het afkeuren van geweld door het overgrote deel van de betrokken actoren kunnen bijdragen aan het feit dat er weinig gewelddadige incidenten uit zijn voortgekomen.

Op individueel niveau spelen vele factoren een rol om de keuzes die individuen maken binnen het beschikbare actierepertoire te verklaren. Zo is er bijvoorbeeld gewezen op het belang van emoties die kunnen ontstaan bij ervaren bedreigingen en crises. Als deze ervaringen leiden tot intern-gerichte emoties,

zoals angst, verhoogt dit de kans op afzondering van de samenleving. Als de ervaringen leiden tot extern-gerichte emoties, zoals boosheid, verhoogt dit de kans op confrontatie met de (vermeende) veroorzaker (Van den Bos 2019). Een ander thema dat veelvuldig wordt benadrukt is de relatie tussen de individuele identiteitsconstructie en de gemeenschap. Wanneer individuen zich in zeer sterke mate identificeren met een specifieke gemeenschap wordt gesproken van 'identiteitsfusie' of 'eenheidservaring' (Tempelman 2018; Ebner en Whitehouse 2023). Dit kan ertoe leiden dat mensen bedreiging van de groep persoonlijk opvatten en eerder bereid zijn (radicale, zelfopofferende) acties voor de groep te ondernemen. Het diffuse en dynamische karakter van anti-institutionele bewegingen en netwerken in Nederland, waarbinnen de deelnemers divers zijn en regelmatig van groep wisselen, maakt 'identiteitsfusie' minder voor de hand liggend. Ook dit zou kunnen bijdragen aan het feit dat geweld slechts beperkt voorkomt.

Religie en spiritualiteit kunnen op de niveaus van zowel de samenleving en gemeenschap als het individu een rol spelen. Religiewetenschappers benadrukken dat religie en spiritualiteit het gedrag van mensen niet determineren en dus niet zomaar tot bepaalde handelingen leiden. Zo kan bijvoorbeeld geweld niet eenduidig worden toegeschreven aan religieuze overtuigingen. De rol van religie en spiritualiteit kan alleen begrepen worden door deze in samenhang met andere factoren te analyseren (Appleby 2000; Juergensmeyer 2003). Het is zelfs erg ingewikkeld, zo niet onmogelijk, om religie en spiritualiteit eenduidig te onderscheiden van 'seculiere' factoren (Cavanaugh 2009; Nanninga 2017). De rol van religie en spiritualiteit moet dan ook altijd worden begrepen in de specifieke politieke, sociale en culturele context. Tegelijkertijd moeten religie en spiritualiteit als factor ook niet 'wegverklaard' worden: ze doen er wel degelijk toe (Dawson 2019; 2021). Een bruikbare metafoer om deze rol te begrijpen is die van de 'gereedschapskist' of het 'repertoire' (Swidler 1986). Religieuze en spirituele teksten, verhalen, symbolen, tradities en praktijken maken deel uit van het culturele repertoire waar mensen uit kunnen putten om hun overtuigingen en handelingen vorm en betekenis te geven. Mensen selecteren en gebruiken uit dit repertoire die elementen die hen van pas komen in de specifieke omstandigheden waarin zij op dat moment verkeren. De metafoer van de 'gereedschapskist' of het 'repertoire' laat zien dat religie een rol van betekenis speelt, maar ook dat mensen hiermee actief aan de slag gaan in hun specifieke context (Bruce 2010).²

2 Hierbij moet benadrukt worden dat de gereedschapskist of het repertoire een dynamisch karakter heeft en over tijd en plaats verandert: religieuze en spirituele tradities zijn niet statisch, maar dynamisch.

Vanuit dit perspectief kunnen we stellen dat religie en spiritualiteit ‘tools’ bieden waarmee anti-institutionele actoren hun acties kunnen vormgeven, legitimeren en van betekenis voorzien. Zo hebben we eerder in dit rapport gezien dat anti-institutionele bewegingen, netwerken en individuen putten uit religieuze en spirituele tradities om tegenstellingen tussen de *in-group* en de *out-group* te construeren en betekenis te geven, om een gezamenlijke identiteit te versterken, de vijand te demoniseren en individuen houvast, kracht en hoop te geven. Religie en spiritualiteit spelen hiermee onmiskenbaar een rol in de ontwikkeling en de acties van anti-institutionele bewegingen. Hierbij moet echter steeds beseft worden dat dit niet los gezien kan worden van de bredere context waarin deze bewegingen opereren. Het voorbeeld van de Branch Davidians in Waco illustreert dit. In een context van toenemend repressief optreden door autoriteiten ging David Koresh meer en meer een beroep doen op christelijke tradities over gewelddadige confrontaties gedurende de apocalyps. Ook benadrukte hij steeds meer het slachtofferschap van de gemeenschap en van zichzelf, bijvoorbeeld door zichzelf gedurende de belegering te omschrijven als het ‘lam van God’ dat een offer moest brengen; een metafoor uit het repertoire waarop hij in de ‘vreedzamere’ jaren voor 1993 geen beroep had gedaan (Chryssides 2001).

Aanknopingspunten voor beleid

In dit laatste deel van het rapport schetsen we op basis van bovenstaande bevindingen en aanvullende inzichten uit de literatuur zes aanknopingspunten voor de wijze waarop Nederlandse overheden en beleidsmakers met anti-institutionele tendensen kunnen omgaan.

1 Risico's van labeling

In de eerste plaats wijst de literatuur veelvuldig op de risico's van labeling door overheidsinstanties, private en publieke partijen en wetenschappers. Labels als 'wappies', 'complotdenkers' en 'extremisten' zijn bij uitstek sociale constructies vanuit het dominante perspectief in de samenleving om actoren met alternatieve verklaringen van de werkelijkheid te presenteren als normafwijkend, irrationeel of gevaarlijk (Geelhoed, De Koster en Cools 2022; Robertson 2017). Door deze actoren collectief te ridiculiseren ('wappies'), pathologiseren ('complotgekkies') of criminaliseren ('gevaaren voor de samenleving', 'extremisten') worden zij buiten de maatschappelijke norm geplaatst, met als voor de samenleving zeer wenselijk gevolg dat naar die norm zelf niet gekeken hoeft te worden (De Boer 2024a). Dergelijke labels kunnen politieke belangen dienen en vergaande gevolgen hebben voor de beeldvorming over en de omgang met deze bewegingen en individuen (Geelhoed, De Koster, en Cools 2022).

Het consequent buiten de norm plaatsen van deze actoren brengt tevens het risico op stigmatisering met zich mee (Geelhoed, De Koster en Cools 2022; Robertson, Aspren en Dyrendal 2018). Door het herhaaldelijk hanteren van deze labels worden hele groepen weggezet die juist, zoals het tweede deel van dit rapport laat zien, erg divers zijn en voor een deel ook begrijpelijke zorgen en grieven hebben. Bovendien kan het presenteren van hun gedachtegoed als afwijkend van de heersende waarden en normen een averechts effect hebben en processen van polarisatie en *othering* in de hand werken. Op deze manier wordt de kloof tussen deze actoren, de bredere samenleving en de overheid juist vergroot (Robertson 2017; Aupers en Harambam 2018; Geelhoed, De Koster en Cools 2022).

Om deze redenen is het essentieel dat overheden, beleidsmakers en professionals zorgvuldige en op genuanceerde wijze met dergelijke labels omgaan. Dit geldt in het bijzonder voor de veronderstelde gevaren die deze actoren met zich mee kunnen brengen en het bespreken van complotdenkers en soevereinen in termen van radicalisering en extremisme (Geelhoed, De Koster en Cools 2022). Een genuanceerde benadering kan bijdragen aan een beter begrip van deze bewegingen en hun diversiteit en dynamieken, zonder onnodig te polariseren.

2 Oog voor normaliteit en *agency*

Zoals de labeling van anti-institutionele actoren illustreert, worden aanhangers van dergelijke bewegingen en groepen vaak gezien als passieve slachtoffers van hun omstandigheden. Hun houding en gedrag worden vaak toegeschreven aan psychische aandoeningen of aan externe omstandigheden, zoals sociaaleconomische of financiële problemen en ongewenste invloed vanuit sociale netwerken. In de omgang met de doelgroep lijkt dan ook vaak de nadruk te liggen op de 'kwetsbaarheid' ervan en heerst het perspectief dat het gaat om slachtoffers die 'gered' moeten worden. Dit perspectief lijkt sterk op inmiddels achterhaalde benaderingen van leden van fundamentalistische en nieuwe religieuze bewegingen (Dawson 2023).

Hoewel empirisch bewijs over de Nederlandse context vooralsnog ontbreekt, zijn er ontegenzeggelijk deelnemers aan anti-institutionele bewegingen die te kampen hebben met bovengenoemde problematieken. Het probleem met deze benadering is echter dat het mensen reduceert tot passieve subjecten en er geen aandacht is voor hun *agency*. Zoals we in het tweede deel van dit rapport hebben gezien, betreft het veelal individuen die zelf actief zoeken naar antwoorden op de ongenoegens en problemen die ze ervaren. Ze maken hierin bewuste keuzes en omarmen uiteindelijk kaders en narratieven die weliswaar buiten de dominante sociale normen vallen, maar wel rationeel en begrijpbaar zijn. Zoals de literatuur over complotdenken en heterodoxe religieuze en spirituele stromingen herhaaldelijk benadrukt, zijn mensen die dergelijke denkbeelden omarmen niet tegengesteld aan of slachtoffers van de moderne samenleving. Zij zoeken juist naar manieren om in de moderne wereld te laveren. Zowel deze zoektocht als de antwoorden die ze uiteindelijk vinden zijn typische producten van de moderne wereld (Bruce 2010; Aupers en Harambam 2018; Czornik en Szynol 2023).

In plaats van het benaderen van deze doelgroep als passieve slachtoffers, is het productiever te realiseren dat de eigen houding van de mensen cruciaal is om tot constructieve oplossingen te komen voor de problemen die zij ervaren – iets wat in bijvoorbeeld de verslavingszorg al langere tijd gemeengoed is (Dawson 2023). Deelnemers aan anti-institutionele tendensen zijn geen statische individuen, maar – ook nádat ze zich bij bepaalde netwerken of groepen hebben aangesloten – vaak actief op zoek naar betekenis- en zingeving. Ook in deze fase zijn er dus aanknopingspunten voor professionals om het zoeken naar constructieve oplossingen te faciliteren en begeleiden. Dit is des te meer het geval omdat anti-institutionele netwerken dynamisch zijn en deelnemers deze doorgaans zonder hoge (economische, sociale of psychische) kosten kunnen verlaten.

3 Risico's van securitisering

Zoals het eerdergenoemde voorbeeld van Waco illustreert, brengt het primair benaderen van anti-institutionele bewegingen vanuit veiligheidsperspectief risico's met zich mee. Securitisering – het definiëren van een fenomeen als veiligheidsdreiging – kan leiden tot generieke problematisering van hele groepen en hen ten onrechte beschouwen als acute dreiging voor de veiligheid. Hoewel een klein aantal individuen en groepen een daadwerkelijke bedreiging kan vormen en gewelddadig verzet niet schuwt, zijn anti-institutionele bewegingen en individuen divers en in veel gevallen niet problematisch.

Hoewel dit nader onderzoek verdient, kunnen overheidssreacties en een primaire benadering vanuit veiligheidsperspectief ongewenste neveneffecten met zich meebrengen (Robbins 1997; Geelhoed, De Koster en Cools 2022). Zo kan onevenredige aandacht voor de kleine, potentieel gewelddadige subgroep leiden tot vertekende beeldvorming en ongewenste stereotypering (Cheppih 2024). Bovendien kan repressief overheidsingrijpen deze actoren sterken in hun overtuigingen over onderdrukkende en kwaadwillende machthebbers. Het Waco-incident illustreert dat overheidsingrijpen het narratief van een vijandige en kwaadaardige overheid juist kan bevestigen en de waargenomen eigen identiteit van deze groepen als 'heroïsche slachtoffers van onderdrukking' kan versterken (Kippenberg 2010; Asprem en Dyrendal 2018). Ook in Nederland zien we dit patroon terug. Zo laat onderzoek naar de securitisering van moslims zien dat de focus op het jihadisme in de Nederlandse extreemismetaanpak en het benaderen van moslims als (mogelijk) veiligheidsprobleem effect hadden op het gedrag en de overtuigingen binnen de jihadistische beweging. Het beleid versterkte wantrouwen, terugtrekking en vijandigheid jegens de overheid en werd in sommige kringen geïnterpreteerd als een bredere aanval op de islam en moslims. Het overheidshandelen bevestigde het narratief voor een strijd voor rechtvaardigheid en legitimeerde het perspectief van deze bewegingen (Vlieg en de Koning 2021). In het geval van soevereinen is een vergelijkbare dynamiek zichtbaar. Hoe harder soevereinen worden aangepakt door instituties omdat ze zich niet aan de wet- en regelgeving houden, hoe meer gemarginaliseerd zij zich kunnen voelen en gesterkt kunnen worden in hun overtuiging over het bestaan van een kwaadaardige elite (NCTV 2024).

Kortom, hoewel er in sommige situaties goede redenen kunnen zijn om als overheid in te grijpen, kan een repressieve benadering en het primair benaderen van anti-institutionele tendensen vanuit veiligheidsperspectief de kloof tussen de overheid en deze actoren verder vergroten. Dit belemmert de mogelijkheden tot constructieve dialoog en wederzijds begrip. Het is daarom van belang om te waken voor 'overreactie' en voorzichtig om te gaan met repressie en een door veiligheid gedreven aanpak.

4 Oprechte aandacht voor zorgen en ongenoegens

Deel II van dit rapport liet zien dat gevoelens van onzekerheid, machteloosheid en onrechtvaardigheid een cruciale rol spelen binnen anti-institutionele tendensen. Hoewel het waargenomen onrecht onder deze actoren per definitie subjectief is en soms gekleurd kan zijn door eigen vooroordelen, zijn deze gevoelens voor de mensen zelf wel oprecht en authentiek. Deze percepties kunnen daarmee een diepgaande invloed hebben op de gedachten en gedragingen van mensen en verdienen daarom serieuze aandacht (Van den Bos 2019).

Bovendien laat onderzoek zien dat overheden in ieder geval deels verantwoordelijk zijn voor anti-institutionele tendensen, vaak door onbedoelde neveneffecten van hun eigen beleid en optreden (Geelhoed, De Koster en Cools 2022). De aantrekkingskracht voor anti-institutionele narratieven en het toenemende wantrouwen is gedeeltelijk te herleiden naar overheidshandelen bij concrete beleidsdossiers, zoals de aanpak van de coronacrisis, de toeslagenaffaire, de stikstofproblematiek en het aardbevingsdossier (AIVD 2023). Tevens stellen diverse onderzoekers dat complotdenken een vorm van (terechte) maatschappijkritiek is, bijvoorbeeld omdat het wijst op een gebrek aan transparantie van overheidsbeleid en het een stem geeft aan kwetsbare groepen en hun grieven (Douglas e.a. 2019; Harambam 2020; Geelhoed, De Koster en Cools 2022).

Deze bevindingen maken duidelijk dat alleen procedurele rechtvaardigheid – het correct toepassen van regels en procedures – niet voldoende is (Tempelman 2018). Overheden, beleidsmakers, instituties en politieke partijen hebben een cruciale taak om het vertrouwen in de rechtsstaat en democratische instituties structureel te herstellen voor zoveel mogelijk burgers (Van Buuren 2022). Dat begint met transparantie: open communicatie over wat wel of juist niet wordt gedaan en waarom, maar ook kritisch kunnen reflecteren op het eigen overheidshandelen. Daarnaast is het essentieel om uitsluiting actief tegen te gaan en gelijke behandeling en inclusieve deelname aan de maatschappij te bevorderen (Geurkink en Miltenburg 2023). Bovendien zijn laagdrempelig contact en open gesprekken van groot belang, waarbij geluisterd wordt naar burgers en hun zorgen, grieven en gevoelens serieus worden genomen (Van den Bos 2019; 2023; Tempelman 2018; Van Rees 2024). Het in discussie gaan over de concrete inhoud van het gedachtegoed is doorgaans weinig productief, maar bestuurders, beleidsmakers en professionals dienen oprechte aandacht te hebben voor de achterliggende zorgen en ervaringen die deze groepen en individuen drijven (Avans Hogeschool 2024).

5 Serieus nemen religie en zingeving

In aansluiting op het vorige punt, moeten ook religie en spiritualiteit als bron voor betekenis- en zingeving voor deelnemers aan anti-institutionele bewegingen serieus worden genomen. In de vorige paragraaf hebben we geconstateerd dat er veel misvattingen bestaan over de rol van religie en spiritualiteit: ze worden regelmatig óf wegverklaard en niet serieus genomen óf juist gezien als de primaire motivatie voor het handelen van mensen.

Met betrekking tot wetenschappelijk onderzoek is geconstateerd dat deze misinterpretaties in ieder geval gedeeltelijk voortkomen uit een ‘seculiere vooringenomenheid’: het gebrek aan affiniteit met religie leidt tot een worsteling met het fenomeen in het verklaren van bijvoorbeeld radicalisering en terrorisme (Dawson 2019). Het is aannemelijk dat voor veel beleidsmakers en professionals hetzelfde geldt. Recent onderzoek naar de aanpak van radicalisering en extremisme laat zien dat religie vaak eenzijdig wordt geïnterpreteerd en dat bijvoorbeeld aanslagen door jihadisten sneller dan bij andere vormen van extremisme worden toegeschreven aan ideologie in plaats van aan persoonlijke problematiek of ‘verward gedrag’ (Tempelman 2018; Nanninga, de Jonge en Valk 2022). Bovendien wordt religie hierbij doorgaans te beperkt geïnterpreteerd: er wordt gefocust op opvattingen, overtuigingen en dogma’s, terwijl er minder aandacht is voor praktijken, emoties en gemeenschapszin (Roy 2017; De Graaf 2021; Kloosterboer en Peels 2024).

Deze observaties onderstrepen het belang van het inzetten van experts op het gebied van religie en zingeving in de omgang met anti-institutionele tendensen, zoals de gebeurtenissen in Waco al eerder op dramatische wijze duidelijk maakten (Robbins 1997; Kippenberg 2010; Peels 2024). In plaats van oppervlakkige benaderingen, vereisen religiositeit, spiritualiteit en zingeving uitgebreidere interpretatie en duiding door religiewetenschappers, theologen, geestelijk verzorgers en (gespecialiseerde) psychologen (Gallagher 1997). Het effectief adresseren van de problemen van deelnemers aan anti-institutionele tendensen werkt namelijk uitsluitend als zij alternatieven ontwikkelen voor hun existentiële en spirituele behoeften (Tempelman 2018). Met andere woorden, het afbetalen van schulden en andere financiële en administratieve begeleiding alleen is in het geval van bijvoorbeeld soevereinen niet voldoende. In de begeleiding omtrent existentiële en spirituele vraagstukken is het belangrijk te beseffen dat religie en spiritualiteit ook een positieve rol kunnen vervullen: religiewetenschappers benadrukken dat religie en spiritualiteit niet alleen gebruikt kunnen worden om confrontatie en geweld te motiveren en legitimeren, maar ook om constructieve bijdragen te leveren aan een gezonde samenleving (Appleby 2000).

6 Vervolgonderzoek naar de rol van religie en spiritualiteit

Hoewel bestaande studies thema's als religiositeit en spiritualiteit binnen anti-institutionele tendensen in Nederland aanstippen, ontbreekt een systematische en diepgaande analyse van deze aspecten. Dit rapport heeft laten zien dat religie en spiritualiteit een belangrijke rol spelen binnen deze tendensen en dat een benadering vanuit de religiewetenschappen relevante inzichten kan bieden. Het is daarom aan te bevelen om, middels veldwerk en andere kwalitatieve onderzoeksmethoden, meer inzicht te verkrijgen in de wijze waarop religie en spiritualiteit invloed hebben op de gedragingen en de overtuigingen van anti-institutionele actoren en bredere betekenis- en zingevingsprocessen. Dergelijk onderzoek draagt niet alleen bij aan een dieper begrip van deze bewegingen, maar kan ook praktische handvatten voor overheden, beleidsmakers en professionals in hun aanpak van en omgang met deze groepen en individuen.

Over de auteurs

Pieter Nanninga is als religiewetenschapper en historicus verbonden aan de afdeling Midden-Oostenstudies van de Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich op religiositeit, cultuur en betekenisgeving binnen extremistische bewegingen. De afgelopen jaren heeft hij onderzoek gedaan naar transnationale jihadistische groeperingen (al-Qaeda, de Islamitische Staat), gericht op thema's als religie en geweld, jihadistische cultuur, propaganda en terrorisme. Daarnaast doet hij onderzoek naar radicalisering en extremisme in Nederland. Zo publiceerde hij met Léonie de Jonge en Fleur Valk de 'Fenomeenanalyse Extremisme Noord-Nederland.'

Fleur Valk is Midden-Oostendeskundige en Neerlandica en werkzaam als onderzoeker aan de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen. Haar onderzoek richt zich in het bijzonder op de rol van religie en cultuur binnen extremistische bewegingen, met name binnen het wereldwijde jihadisme. Ze was en is betrokken bij verschillende fenomeenanalyses naar extremisme in Nederland. Daarnaast heeft zij ruime ervaring in de praktijk van het voorkomen en tegengaan van polarisatie, radicalisering en extremisme, onder andere vanuit haar functie als adviseur Openbare Orde en Veiligheid bij Scherp in Veiligheid en als lid van de Maatschappelijke Raad (Agenda Veerkrachtige & Weerbare Samenleving, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid).

Literatuurlijst

- AIVD. 2023. 'Anti-institutioneel extremisme in Nederland Een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde?' Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Akbaba, Yasemin. 2019. 'Protest and Religion: An Overview'. In *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, onder redactie van Paul A. Djupe, Mark J. Rozell en Ted G. Jelen. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.989>.
- Almond, Gabriel A., R. Scott Appleby en Emmanuel Sivan. 2003. *Strong Religion. The Rise of Fundamentalisms around the World*. The Fundamentalism Project. Chicago: University of Chicago Press.
- Amarasingam, Amarnath. 2023. 'Belonging Is Just a Click Away'. In *The Routledge Handbook on Radicalisation and Countering Radicalisation*, onder redactie van Joel Busher, Leena Malkki en Sarah Marsden, 196-212. Londen: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003035848-15>.
- Appleby, R. Scott. 2000. *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Asad, Talal. 2003. *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*. Stanford, Calif: Stanford University Press.
- Asprem, Egil, en Asbjørn Dyrendal. 2015. 'Conspiratoriality Reconsidered: How Surprising and How New Is the Confluence of Spirituality and Conspiracy Theory?' *Journal of Contemporary Religion* 30 (3): 367-82. <https://doi.org/10.1080/13537903.2015.1081339>.
- . 2018. 'Close Companions? Esotericism and Conspiracy Theories'. In *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion*, onder redactie van Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem, 207-33. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004382022_011.
- Aupers, Stef, en Jaron Harambam. 2018. 'Rational Enchantments: Conspiracy Theory between Secular Scepticism and Spiritual Salvation'. In *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion*, onder redactie van Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem, 48-69. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004382022_004.
- Avans Hogeschool, Centre of Expertise Veiligheid & Veerkracht. 2024. 'Omgang met mensen die zich soeverein verklaren – Ervaringen, wijsheden, dilemma's en behoeften van lokale ambtenaren en professionals'.
- Baldino, Daniel, en Kosta Lucas. 2019. 'Anti-Government Rage: Understanding, Identifying and Responding to the Sovereign Citizen Movement in Australia'. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism* 14 (3): 245-61. <https://doi.org/10.1080/18335330.2019.1663443>.

- Barkun, Michael. 1974. *Disaster and the millenium*. New Haven Londen: Yale University Press.
- Beckford, James A. 2003. 'Social Movements as Free-floating Religious Phenomena'. In *The Blackwell Companion to Sociology of Religion*, onder redactie van Richard K. Fenn, 229-48. Malden: Blackwell Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1002/9780470998571.ch12>.
- Berger, J. M. 2016. 'Without Prejudice: What Sovereign Citizens Believe'. George Washington Program on Extremism.
- Beugelsdijk, Sjoerd. 2021. *De verdeelde Nederlanden: hoe een perfecte storm een klein land dreigt te splijten (en wat we daaraan kunnen doen)*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Bjørge, Tore, en Kurt Braddock. 2022. 'Anti-Government Extremism'. *Perspectives on Terrorism* 16 (6): 2-8.
- Bruce, Steve. 2010. *Fundamentalism*. 2nd ed. Cambridge: Polity Press.
- Campbell, Colin. 1972. 'The Cult, the Cultic Milieu and Secularization'. *A Sociological Yearbook of Religion in Britain* 5:119-36.
- Cavanaugh, William T. 2009. *The myth of religious violence: secular ideology and the roots of modern conflict*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Cheppih, Abdelhak. 2024. 'Onder de radar: Het ontrafelen van het anti-institutioneel gedachtegoed in de gemeente Eindhoven'. Eindhoven: Gemeente Eindhoven, Programma Radicalisering & Polarisatie Sector Veiligheid & Handhaving.
- Chryssides, George D. 2001. *Exploring New Religions*. Issues in Contemporary Religion. Londen: Continuum.
- Czornik, Katarzyna, en Monika Anna Szynol. 2023. 'A new face of fundamentalism Q-fundamentalism'. *European Journal of Science and Theology*, nr. 3 (juni), 19-34.
- Dawson, Lorne L. 2019. 'Taking Terrorist Accounts of their Motivations Seriously: An Exploration of the Hermeneutics of Suspicion'. *Perspectives on Terrorism* 13 (5): 65-80.
- . 2021. 'Bringing Religiosity Back In: Critical Reflection on the Explanation of Western Homegrown Religious Terrorism (Part I)'. *Perspectives on Terrorism* 15 (1): 2-16.
- . 2023. 'Insights from the Study of New Religious Movements into the Process of Radicalisation'. In *The Routledge Handbook on Radicalisation and Countering Radicalisation*, onder redactie van Joel Busher, Leena Malkki en Sarah Marsden, 132-49. Londen: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003035848-11>.
- De Blok, Lisanne, en Lars Brummel. 2022. 'Gefundeerd politiek vertrouwen? Onderzoek naar de relatie tussen overheidsprestaties en het vertrouwen in politieke instituties'. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- De Boer, Luuk. 2024a. 'De soevereinenbeweging en het strafrecht'. *Nederlands Tijdschrift voor Strafrecht* 3:1-12. <https://doi.org/10.5553/NTS/266665532024003003001>.
- . 2024b. 'Soevereinen en autonomen in recht en rechtspraak'. *Nederlands Juristenblad* 5 (februari):254-315.

- De Fortuna, Angelo Maria, en Raffaele De Luca Picione. 2024. 'Searching for Meaning through Conspiracy Theories. Considerations on the State of the Art of Psychological Literature and Definition of a Research Agenda from a Semiotic Dynamic Cultural Perspective'. *Culture & Psychology*. <https://doi.org/10.1177/1354067X241246760>.
- De Graaf, Beatrice. 2021. *Radicale verlossing: wat terroristen geloven*. Amsterdam: Prometheus.
- De Jong, Piet H. 2020. 'SGP'ers vatbaar voor samenzwering'. *Nederlands Dagblad*, 22 augustus.
- Della Porta, Donatella. 2013. 'Repertoires of Contention'. In *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, onder redactie van David A. Snow et al. Malden: Wiley. <https://doi.org/10.1002/9780470674871.wbespm178>.
- Dew, Spencer, en Jamie Wright. 2015. 'God's Law: Universal Truth According to Religious Sovereign Citizens'. *The University of Chicago Divinity School* (blog). 15 oktober 2015. Douglas, Karen M., Joseph E. Uscinski, Robbie M. Sutton, Aleksandra Cichocka, Turkey Nefes, Chee Siang Ang en Farzin Deravi. 2019. 'Understanding Conspiracy Theories'. *Political Psychology* 40 (S1): 3-35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>.
- Ebner, Julia, en Harvey Whitehouse. 2023. 'Identity and Extremism'. In *The Routledge Handbook on Radicalisation and Countering Radicalisation*, onder redactie van Joel Busher, Leena Malkki en Sarah Marsden, 85-98. Londen: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003035848-8>.
- Frens, Isabelle, Jelle van Buuren en Edwin Bakker. 2023. 'Rallying Around Empty Signifiers: Understanding and Defining Anti-Government Protest in the Netherlands'. *Perspectives on Terrorism* 17 (2): 60-74.
- Gallagher, Eugene V. 1997. 'God and Country: Revolution as a Religious Imperative on the Radical Right'. *Terrorism and Political Violence* 9 (3): 63-79. <https://doi.org/10.1080/09546559708427416>.
- Geelhoed, Fiore, Margo De Koster en Marc Cools. 2022. 'Complot: Een inleiding'. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 12 (2): 3-19. <https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002001>.
- Geurkink, Bram, en Emily Miltenburg. 2023. 'Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland'. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hammond, Phillip E. 1992. *Religion and Personal Autonomy: The Third Disestablishment in America*. Studies in Comparative Religion. Columbia (S.C.): University of South Carolina press.
- Hanegraaff, Wouter Jacobus. 2013. *Western Esotericism: A Guide for the Perplexed*. Londen en New York: Bloomsbury Academic.
- Harambam, Jaron. 2020. *Contemporary Conspiracy Culture: Truth and Knowledge in an Era of Epistemic Instability*. Abingdon en New York: Routledge, 2020. <https://doi.org/10.4324/9780429327605>.
- . 2022. 'Een (on)gelukkig huwelijk?: Over de verrassende versmelting van spiritualiteit en complottheorieën'. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 12 (2): 72-80. <https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002005>.

- Hartgers, Menso. 2024. 'Sovereign Citizen Groups in the Netherlands are Arming Themselves: Cause for Concern?' Den Haag: International Centre for Counter-Terrorism.
- Hillenbrand, Carolin, en Detlef Pollack. 2023. 'Religiosity, Spirituality and Conspiracy Theories: Empirical-Quantitative Analysis during the COVID-19 Pandemic in Germany'. *German Politics and Society* 41 (2): 128-48. <https://doi.org/10.3167/gps.2023.410207>.
- Hoover, Stewart M. 2010. *Religion in the Media Age*. Londen: Routledge.
- Jackson, Sam. 2022. 'What Is Anti-Government Extremism?' *Perspectives on Terrorism* 16 (6): 9-18.
- Jasinskaja-Lahti, Inga, en Jolanda Jetten. 2019. 'Unpacking the Relationship between Religiosity and Conspiracy Beliefs in Australia'. *British Journal of Social Psychology* 58 (4): 938-54. <https://doi.org/10.1111/bjso.12314>.
- Jones, James William. 2012. *Blood That Cries out from the Earth: The Psychology of Religious Terrorism*. New York: Oxford University Press.
- Juergensmeyer, Mark. 2003. *Terror in the mind of God. The global rise of religious violence*. 3de druk. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- Kaplan, Jeffrey, en Hel'ene Lööw. 2002. *The Cultic Milieu: Oppositional Subcultures in an Age of Globalization*. Walnut Creek Oxford: AltaMira Press.
- Khalil, Lydia, en Joshua Roose. 2023. 'Anti-Government Extremism in Australia: Understanding the Australian Anti-Lockdown Freedom Movement as a Complex Anti-Government Social Movement'. *Perspectives on Terrorism* 17 (1): 144-69.
- Kippenberg, Hans G. 2010. 'Searching for the Link between Religion and Violence by Means of the Thomas-Theorem'. *Method & Theory in the Study of Religion* 22 (2-3): 97-115. <https://doi.org/10.1163/157006810X512310>.
- Klomp, Chris. 2021. 'Wouter Raatgever: als kind van God kan ik niet berecht worden'. 6 augustus. Chrisklomp.nl.
- Kloosterboer, Naomi, en Rik Peels. 2024. 'Polarisatie en de Capitoolbestorming: De relatie tussen identiteit en ideologie in gewelddadig rechts-extremisme'. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 116 (1): 4-23. <https://doi.org/10.5117/ANTW2024.1.002.KLOO>.
- Knibbe, Kim, en Helena Kupari. 2020. 'Theorizing Lived Religion: Introduction'. *Journal of Contemporary Religion* 35 (2): 157-76. <https://doi.org/10.1080/13537903.2020.1759897>.
- Marty, Martin E., red. 2004. *Fundamentalisms Comprehended. The Fundamentalism Project 5*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Nanninga, Pieter. 2017. 'The Role of Religion in al-Qaeda's Violence'. In *The Cambridge Companion to Religion and Terrorism*, onder redactie van James R. Lewis, 158-71. Cambridge (GB): Cambridge University Press.
- Nanninga, Pieter, Léonie de Jonge en Fleur Valk. 2022. 'Fenomeenanalyse Extremisme Noord-Nederland, 2014-2022'. Groningen: University of Groningen.
- NCTV. 2021. 'De verschillende gezichten van de coronaprotesten'. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, Ministerie van Justitie en Veiligheid.

- . 2024. 'Met de rug naar de samenleving: Een analyse van de soevereinenbeweging in Nederland'. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, Ministerie van Justitie en Veiligheid.
- NOS. 2022. 'Complotdenkers krijgen celstraf voor doodsb bedreiging en opruiing', 30 juni. Nos.nl.
- NTA. 2023. 'Ideologische eilanden – De 'soevereinen' en de eigen samenleving'. n.p.: Nuance door Training en Advies.
- Openbaar Ministerie. 2021. 'Telegram-kanalen met strafbare inhoud afgesloten'. 10 november 2021.
- . 2024. 'Radicale soevereinen ook vervolgd voor terrorisme'. 18 september 2024.
- Peels, Rik. 2024. *De extremist en de wetenschapper: hoe we radicalisering beter kunnen begrijpen*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Riesebrodt, Martin. 1998. *Pious Passion: The Emergence of Modern Fundamentalism in the United States and Iran*. Vertaald door Don Reneau. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- . 2001. *Die Rückkehr der Religionen: Fundamentalismus und der 'Kampf der Kulturen'*. München: Beck.
- Rietveld, Sander. 2021. *Nieuwe kruisvaarders: de heilige alliantie tussen orthodoxe christenen en radicaal-rechtse populistten*. Amsterdam: Prometheus.
- Robbins, Thomas. 1997. 'Religious Movements and Violence: A Friendly Critique of the Interpretive Approach'. *Nova Religio* 1 (1): 13-29. <https://doi.org/10.1525/nr.1997.1.1.13>.
- Robertson, David G. 2017. 'The Hidden Hand: Why Religious Studies Need to Take Conspiracy Theories Seriously'. *Religion Compass* 11 (3-4): e12233. <https://doi.org/10.1111/rec3.12233>.
- Robertson, David G., Egil Asprem en Asbjørn Dyrendal. 2018. 'Introducing the Field: Conspiracy Theory in, about, and as Religion'. In *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion*, onder redactie van Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem, 1-18. Leiden: Brill.
- Robertson, David G., en Asbjørn Dyrendal. 2018. *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Onder redactie van Joseph E. Uscinski. Oxford: Oxford University Press.
- Roy, Olivier. 2017. *Jihad and Death: The Global Appeal of Islamic State*. Vertaald door Cynthia Schoch. Londen: Hurst & Company.
- Schönberger, Christoph, en Sophie Schönberger. 2023. *Die Reichsbürger: Ermächtigungsversuche einer gespenstischen Bewegung*. München: C.H. Beck.
- Schuppener, Georg. 2023. 'Religious Language in the Texts of Reich Citizens'. *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi / Studien zur deutschen Sprache und Literatur* 49: 21-53. <https://doi.org/10.26650/sdsl2022-1186964>.
- Six Dijkstra, J.P.S. 2023. 'Motie van het lid Six Dijkstra over een onafhankelijk onderzoek naar de oorzaken van anti-institutioneel gedachtegoed'. Tweedekamer.nl.
- Sizoo, Bram. 2024. 'Wat bezielt een extremist? Radicalisering in breder perspectief: Over psychologische correlaten en de functie van het narratief' (oratie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

- Sonnenschein, Hannes, en Tomas Lindgren. 2020. 'The Shapeshifting Self: Narrative Pathways into Political Violence'. *Religions* 11 (9): 464. <https://doi.org/10.3390/rel11090464>.
- Sparke, Brandon. 2019. 'The Religious vs. Social Radicalisation Debate: Current Understandings and Effects on Policy'. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism* 14 (1): 82-96. <https://doi.org/10.1080/18335330.2018.1501807>.
- Sterkenburg, Nikki. 2021. *Maar dat mag je niet zeggen: de nieuwe generatie radicaal- en extreemrechts in Nederland*. Amsterdam: Das Mag Uitgevers.
- Swidler, Ann. 1986. 'Culture in Action: Symbols and Strategies'. *American Sociological Review* 51 (2): 273-86.
- Tempelman, Saskia. 2018. 'Democratische weerbaarheid vanuit radicale openheid: Impliciete religie in extremisme én contra-extremisme'. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 9 (1): 6-19. <https://doi.org/10.5553/TvRRB/187977842018009001002>.
- Valk, Fleur, Léonie de Jonge en Pieter Nanninga. 2023. 'The Regional Face of Extremism: A Case Study of the Northern Netherlands'. *Journal for Deradicalization* 35 (Summer): 76-106.
- Van Buuren, Jelle. 2022. 'De lokroep van complottheorieën'. *Liberale Reflecties*, december.
- . 2023. 'Breaking (with) the System: Exodus as Resistance?' *Perspectives on Terrorism* 17 (1): 88-103. <https://doi.org/10.19165/TAZB1389>.
- . 2024. 'Wij, de levende vrouwen en mannen van vlees en bloed: Spelen om te leven'. *Justitiële verkenningen* 50 (3): 55-71. <https://doi.org/10.5553/JV/016758502024050003005>.
- Van Buuren, Jelle, Stijn Willem van 't Land, Edwin Bakker, Roy Hofkamp, en Bart Schuurman. 2024. 'Dreigingsmonitor bewaken en beveiligen 2022-2023'. Den Haag: Universiteit Leiden. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.11196262>.
- Van den Berg, Caspar, en Annemarie Kok. 2021. 'Regionaal maatschappelijk onbehagen: Naar een rechtsstatelijk antwoord op perifeer ressentiment'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Van den Bos, Kees. 2019. *Waarom mensen radicaliseren: hoe waargenomen onrechtvaardigheid radicalisering, extremisme en terrorisme aanwakkert*. Amsterdam: Prometheus.
- . 2023. *Elkaar eerlijk behandelen: wantrouwen, polarisatie en complotdenken voor zijn*. Den Haag: Boom Juridisch.
- Van der Sluis, Bas. 2021. 'Verdachten aanslag Sikkom-journalist staan te boek als fanatieke coronaontkenners'. *Dagblad van het Noorden*, 27 augustus.
- Van der Tak, Emma B, en Jaron Harambam. 2024. 'Reclaiming Agency against the New World Order: Beyond the Coping Mechanism Frame in Conspiracy Theory Studies'. *European Journal of Cultural and Political Sociology* 11 (4): 489-516.
- Van Rees, Merel. 2024. 'Als mens (en burger?). Verkennend onderzoek naar effectieve en minder effectieve omgangsvormen van professionals in de omgang met soevereine mensen in Nederland' (Masterscriptie). Amersfoort: Universiteit voor Humanistiek.

- Vanhoorne, Eva. 2022. 'Yannick Verdyck en hoe spirituelen radicaliseren'. *De Wereld-Morgen.be*, 30 september.
- Veldhuizen, Adriaan van, en Jennifer Van 't Woud. 2021. 'Die duivelse overheid : over religieuze praktijken en politiewerk'. *Tijdschrift voor de Politie* 83 (4): 38-41.
- Visscher, Johannes. 2021. 'Wilde verhalen op christelijke sites'. *Reformatorisch Dagblad*, 11 maart.
- Vliek, Maria, en Martijn de Koning. 2021. 'Policy Instruments and Extremist Worldviews: An Exploratory Report – Summary'. Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum (WODC). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Ward, Charlotte, en David Voas. 2011. 'The Emergence of Conspiritoriality'. *Journal of Contemporary Religion* 26 (1): 103-21. <https://doi.org/10.1080/13537903.2011.539846>.

Deze publicatie is tot stand gekomen in opdracht van
het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijks-
relaties

© 2025 Pieter Nanninga en Fleur Valk

Vormgeving: Riëtte van Zwol, LINE UP boek en media bv

